

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА

РЕАЛІЇ ВИБОРУ ДИТИНОЮ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ЦІННОСТЕЙ

Посібник

За редакцією Т.О. Піроженко

Київ 2017

УДК 373.2/.3.013.77(07)

Р 31

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(протокол № 9 від 29 червня 2017 р.)*

Рецензенти:

Г.В. Беленька – доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.

Л.З. Сердюк – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка.

*Видано державним коштом. Продаж заборонено.
Номер державної реєстрації НДР №0115U002685*

Піроженко Т.О.

**Р 31 Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посібник / Т.О. Піроженко, Л.І. Соловйова, І.І. Карабаєва [та ін.]; за ред. Т.О. Піроженко. – Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. – 64 с.
ISBN 978-966-194-277-5**

У посібнику висвітлюються результати дослідження регулюючої ролі ціннісних орієнтацій дитини старшого дошкільного віку на етапі кардинальної зміни соціальної ситуації розвитку (дошкільна – початкова освіта). Надано інформацію щодо актуальних питань розвивального простору дитячої субкультури, розширення можливостей особистісного розвитку дитини з врахуванням факторів, що сприяють усталенню у структурі особистості старшого дошкільника важливіших психологічних досягнень, які характеризують прийняття дитиною ціннісних орієнтацій.

Посібник адресований викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, працівникам у галузі практичної психології, педагогам, батькам вихованців для координації зусиль дорослих щодо створення умов збереження цілісності особистості.

ISBN 978-966-194-277-5

УДК 373.2/.3.013.77(07)

© Кол. авторів, 2017

© Видавничий Дім «Слово», 2017

Вступ

Актуальність вивчення проблеми становлення ціннісних орієнтацій у дітей дошкільного віку обумовлена запитом суспільства на свідомого, освіченого громадянина, який здатен діяти в інтересах своєї країни на засадах загальнолюдських та національних цінностей, а також необхідністю вивчити систему духовних орієнтирів, як фактору повноцінного розвитку дитини.

З психологічної точки зору категорія «цінність» є особливим видом реальності. Сама по собі вона не існує. Цінність завжди пов'язана з конкретною людиною, точніше з її ставленням до предмета зі світу суб'єктивної реальності. Відповідно існують цінності матеріальні (речі, гроші, матеріальні блага), цінності художні (твори мистецтва та літератури), цінності природні (краса природи, схід сонця, морський бриз, гірське повітря), цінності людського життя (любов, радість, мужність, вчинок). Цінність чогось може бути цінністю, лише коли це щось є значущим для конкретної людини.

Психолого-педагогічні дослідження проблеми ціннісних орієнтирів людини представлено широким спектром питань. У вітчизняній та зарубіжній гуманістичної психології ціннісно-смыслова сфера особистості була предметом дослідження таких науковців, як А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл, Е. Фромм, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Г. Костюк, Л. Божович, Г. Балл, М. Боришевський, Н. Чепелева, С. Максименко. Підтверджено, що формуючись, як і потреби, в індивідуальному досвіді суб'єкта, особистісні цінності відбивають не стільки динамічні аспекти самого індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти соціального і загальнолюдського досвіду, що привласнюється індивідом. Враховуючи проблемне коло питань щодо факторів, які сприяють розвитку здатності дитини до вибору та прийняття соціально-значущих цінностей, ми можемо стверджувати про загострення проявів вказаних аспектів розвитку у дитини старшого дошкільного віку в зв'язку з перебігом переживання дитиною кризи 6–(7) років. Відомо, що старший дошкільний вік є важливим етапом формування особистості, результатом якого є поява в кінці цього періоду низки особистісних новоутворень: зародження першого схематичного абриса дитячого світогляду; виникнення внутрішнього плану свідомості; з'являються перші етичні інстанції; початок формування довільності; підпорядкування мотивів. Неперевершена значущість кожного з вказаних психологічних надбань у становленні особистості вносить свою індивідуальну характеристику щодо здійснення вибору дитиною соціально значущих цінностей як регуляторів психічної, соціальної, предметно-практичної, пізнавальної, образотворчої активності.

Процес становлення ціннісних орієнтацій дитини дошкільного віку – це відповідь на питання як соціальний світ стає доступним розу-

мінню та привласненню дитиною. Цей процес вибору дитиною цінностей та їх привласнення в особисте життя виступив предметом наукового аналізу. Співробітники лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України представляють матеріали дослідження з проблеми «Психолого-педагогічні чинники прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально-значущих цінностей». Змістом наукового аналізу було вивчення сфери ціннісних орієнтацій дітей дошкільного віку як пріоритетного індикатора особистісного зростання, з'ясування психологічних чинників розвитку та реального функціонування ціннісних орієнтацій у життєдіяльності дошкільників у сучасному соціокультурному середовищі, порівняльний аналіз рейтингового вибору ціннісних орієнтацій дітьми шостою та сьомого років життя, які виховуються у різних освітніх закладах – дошкільному навчальному закладі та перших класах початкової школи.

Комплекс діагностичного інструментарію дозволив фіксувати різні сфери вибору дитиною «значущих» та «знаних» цінностей, що існують у практичній життєдіяльності старших дошкільників. У дослідженні експериментальним шляхом було відібрано 17 ціннісних орієнтацій, що характеризують прояв активності людини в ситуаціях «людина-людина», «людина-природа», «людина-техніка», «людина-мистецтво». Зокрема це: сім'я, щастя, здоров'я, дружба, самостійність, сміливість, співпереживання, краса природи, краса мистецтва, краса техніки, зовнішня краса людини, допитливість, творчість, цілеспрямованість, впевненість, наполегливість, гроші. Здійснення відбору найважливіших ситуацій та пояснення дитиною переваг вибору вказувало на змістовне наповнення важливих для дошкільника ціннісних орієнтацій.

Виявлення емоційних переваг, когнітивного наповнення та фактичного існування (прояву) ціннісних орієнтацій у житті дитини дозволяє розрізнити емоційні, когнітивні та регулятивні якісні характеристики в структурі ціннісних орієнтацій дитини старшого дошкільного віку та відокремити «значимі», «знані» та «дієві» цінності. Привласнюючи різні цінності дитина починає самостійно, свідомо керуватися ними в різних видах діяльності у грі, у навчанні, в праці, поступово набуваючи досвіду їх фактичної реалізації.

Доведено: – по-перше, широту поля цінностей старших дошкільників представляють найближчі (родина, дружба, здоров'я, щастя); віддалені (самостійність, краса природи, зовнішня краса, сміливість, творчість, краса техніки); та далекі (впевненість, допитливість, краса мистецтва, цілеспрямованість, співпереживання, наполегливість) термінальні та інструментальні цінності, які виконують регламентуючі орієнтири у вияві власної активності дитини в різних видах діяльності (предметно-практичній, образотворчій, пізнавальній, ігровій. Визначено, що інструментальні цінності, які виступають знаряддям розвитку психіки дитини, знаходяться у далекому полі цінностей);

– по-друге, розвиненість у ціннісно-смісловій сфері дошкільника системи цінностей потребує єдності її структурних компонентів, що забезпечує дієвість їх реального функціонування в житті дитини.

Характеристика цінностей дитини старшого дошкільного віку з погляду змістового наповнення та структурних особливостей дає уявлення про унікальну структуру глибинного змісту індивідуальних переваг конкретної особистості. Найвищі духовні вимоги суспільства людина засвоює в процесі взаємодії з іншими людьми, що формує не тільки уявлення про належну суспільну поведінку, а й олюднені (інтелігентні) почуття обов'язку, совісті, відповідальності, честі та гідності. За допомогою уявлень про норми, цінності, ідеали людина регулює не тільки свою поведінку, а й, даючи їм оцінку, виявляє своє ставлення до вчинків інших, чим реально творить суспільні взаємозв'язки у найближчому оточенні. Специфіка становлення особистості на етапі дошкільного дитинства потребує врахування психолого-педагогічних передумов розвитку духовних орієнтирів у життєдіяльності дитини дошкільного віку, об'єднання зусиль педагогів та батьків вихованців у створенні соціокультурного розвивального середовища та адекватної психологічної атмосфери навколо проблеми становлення ціннісних орієнтацій дитини. Сучасні аспекти проблеми духовних орієнтирів розвитку дітей дошкільного віку набувають особливої гостроти, що зумовлено такими внутрішніми і зовнішніми чинниками розвитку соціокультурного середовища: новим розумінням дитини як самодостатньої й неповторної унікальності, здатної до проектування і здійснення самої себе; поступовим зміцненням теоретичних психологічних надбань з педагогічною практикою дошкільної освіти в умовах сучасного соціокультурного середовища.

Здатність дитини до вибору соціально значущих цінностей дозволяє оцінити дієвий вплив регулюючої ролі ціннісних орієнтацій дитини у прояві пізнавальної та соціальної активності. Науковий аналіз визначених питань відображає актуальну потребу щодо збалансування зусиль дорослих у забезпеченні повноцінного психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку на перехідному етапі від дошкільної до початкової освіти, оскільки індивідуальний досвід подальшого розвитку реалізується в різних соціально-педагогічних умовах організації життєдіяльності дитини у соціумі – дошкільних навчальних закладах, центрах розвитку, в умовах систематичного навчання у школі. З цього аспекту важливим питанням виступає проблема ціннісного портрету педагога та його можливості бути фасилітатором, здійснювати підтримку, сприяти просуванню конструктивних надбань у розвитку дитини. Пояснення специфіки роботи педагога з вихованцями дошкільного віку на основі виокремлення властивостей особистості, які центрують всю структуру цінностей та прогнозують процес привласнення дитиною ціннісних орієнтацій соціального оточення, виступає в дослідницьких матеріалах психологів важливою метою та потребує наукового аналізу

зовнішніх соціально-педагогічних та внутрішніх психологічних чинників прийняття дитиною соціально значущих цінностей.

Автори матеріалів: Вступ, Висновки (Т.О. Піроженко); п. 1. Співвідношення соціально-педагогічних та психологічних чинників привласнення дитиною соціально значущих цінностей (С.О. Ладивір, О.І. Федорчук); п. 2. Феномен світоглядних уявлень дитини як фактор прийняття дитиною соціально значущих цінностей (О.Ю. Хартман); п. 3. Прийняття дитиною етичних інстанцій у взаємодії з дорослими та ровесниками (І.І. Карабаєва); п. 4. Мотиваційна складова вибору дитиною соціально значущих цінностей (Л.Д. Токарева); п. 5. Довільна поведінка як чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей (Л.І. Соловійова).

1. Співвідношення зовнішніх соціально-педагогічних та внутрішніх психологічних чинників привласнення дитиною соціально значущих цінностей

Важливим аспектом соціалізації дошкільника є прийняття дитиною соціально значущих цінностей. Формуючи основи культури, цінності запобігають руйнівному впливу на особистість зовнішнього оточення. Цінністю може стати лише те, що нами усвідомлюється, викликаючи емоційне ставлення, чому ми надаємо особливого значення. «Прекрасне і потворне, піднесене і нище, трагічне і комічне, добро і зло не існують в об'єктивному світі самі по собі. Вони відчуються нами як оцінки» [С. Авалані, 1989. – С. 127].

Виділяючи в аналізі дослідження чинники, що впливають на вибір та прийняття дитиною цінностей, ми базуємося на обґрунтованому застереженні О. Запорожця про те, що суть не в тому, щоб зрозуміти, в якій мірі той чи інший чинник впливає на процес привласнення дитиною базових цінностей. Важливо зрозуміти та осмислити їх якісне співвідношення у період перебігу від емоційного відгуку та інтересу до вчинків людей, до осмислення дитиною цінності та перетворення її у діючий та регулюючий власну поведінку психологічний феномен. Простежується єдність думок науковців щодо впливу чинників (факторів) на формування у дитини базових основ духовного зростання. Всі фактори поділяють на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх у першу чергу відносять сім'ю та сімейне виховання, соціум, значущих дорослих, освітні інституції, особистість вихователя, зміст виховання, художню літературу, твори мистецтва, засоби масової інформації. Серед внутрішніх називають індивідуально-типологічні особливості, якісний розвиток психічних новоутворень дитини, вікові, життєві кризи, психологічні травми, психоемоційні стани, життєвий досвід. У певний віковий період особливу роль відіграє певний чинник. Так саме у дошкільному віці окрім сім'ї важливого значення набуває спілкування з однолітками, спілкування з іншими дорослими. У той же час розширюється часовий контакт із різними ЗМІ. Відповідно розширюється і межі впливу.

Сьогодні в системі дошкільного виховання психолого-педагогічною наукою обговорюються актуальні цілі і задачі, які ставить життя. З одного боку, ще вчора головне завдання дитячого садка – підготовка до школи шляхом вироблення початкових (простіших) шкільних навичок (читання, лічба), – перестає бути головним, вирішальним. Воно органічно входить у систему завдань з цілісного та різнобічного розвитку (фізичного, особистісного, інтелектуального). Звідси зрозуміло є нагальна потреба у виробленні науково обґрунтованих, виважених критеріїв оцінювання системи дошкільної освіти, розробки зрозумілих практиці нових параметрів оцінки інтегративних якостей шестирічного дошкільника. У цій сукупності якостей «зрілого дошкільника» особливої уваги потребує тлумачення смислового наповнення поняття особистісно розвиненого дошкільника. Центральне місце тут належить закладці міцного фундаменту базових соціально значимих ціннісних орієнтацій дитини: любові, добра, дружби, краси, чесності.

Варто підкреслити, що якісні новоутворення (властивості) дитини формуються в результаті активної участі в усіх специфічно дитячих видах діяльності. Інтеграція досягнень дитини і приводить до розвитку, який ми оцінюємо через різні якості. Зрозуміло, що виділені як інтегровані якості лише умовно відносяться до певної однієї сфери розвитку дитини. У кожному новоутворенні можемо виділити компоненти, пов'язані з кожною зі сфер розвитку дитини.

Відомо, що значимість дошкільного дитинства насамперед виначається тим, що тут закладаються підвалини всього багатства всіх здатностей і здібностей людини, навичок і знань для освоєння бажаними видами діяльності. Життя сьогодні вимагає вже від шестирічного школяра справжньої активності і самостійності в освоєнні рзмаїття оточуючого світу.

Активність дитини маємо розглядати не як біологічно обумовлену поведінку, а як специфічно людську діяльність, яка формується в контактах з дорослими. Це активна форма привласнення соціально-історичного досвіду людства і пов'язана з діяльністю оточуючих.

Аналіз літературних джерел і результати власних цільових спостережень у рамках природного експерименту дозволяють стверджувати, що цінності «прищеплюються» дитині шляхом прийняття, переживання та осмислення в поведінці близьких дорослих їх реальних цінностей (віри, надії, любові, добра, краси) і збагачення власним досвідом реалізації цих цінностей у процесі життєдіяльності шляхом суб'єктної активності.

У старшому дошкільному віці поряд із емоційним та ситуативно-діловими формами спілкування провідного значення набуває позаситуативне спілкування дитини з дорослим, де предметом обговорення стають базові цінності: добро, краса, дружба, чесність. Актуалізується потреба дитини розмірковувати, оперуючи образами пам'яті. Так виробляється здатність діяти у внутрішньому плані. Новим змістом наповнюється Я-образ дитини, її самоставлення.

Таке нове осмислення значимих цінностей наближує їх до привласнення внутрішнім Я-дитини і вони починають відігравати регулятивну роль у поведінці дитини. Це важливий компонент вміння жити серед людей, яке так потрібне завтрашньому школяреві. Це новоутворення знаходиться якраз у зоні найближчого розвитку і має бути і в зоні психолого-педагогічного супроводу дорослими процесу розвитку дитини.

Маємо привчати дитину роздумуючи вести діалог з собою, використовуючи свій власний досвід, включати уяву – і приймати вибір способу поведінки в конкретній ситуації.

У практиці освітньо-виховної роботи вихователь достатньо добре рає способи роботи з дітьми, де предметом роздумів є емоційно насичені змістовні життєві ситуації морально-етичного смислу. Проте сам процес роздумів про значиме відбувається в швидкому темпі (вимаги до тривалості заняття), педагог керується задуманими наперед запитаннями, адекватними тексту твору чи темі бесіди. А мало би бути правило, яким керується дорослий: про значиме необхідно мислити вільно, самостійно, творчо, спокійно, не поспіхом, замислюючись, заглиблюючись, не відволікаючись. Лише в такому режимі дитина і зможе відчутти в собі здатність мудро осмислювати реальні події. Такі самостійні глибокі роздуми, підтримані і оцінені близькими дорослими, «западають» у душу, впливають на вольову сферу, сприяють самонавіюванню, яке контролюване роздумами. Виважений психолого-педагогічний супровід такого процесу гармонійної взаємодії навіювання і переконання з використанням малих щоденних ситуацій взаємодії дитини з оточуючим світом і буде крок за кроком вибудовувати механізм гармонії розуму, волі, гуманності і честі. А це і шлях самовиховання і самовдосконалення. Працює пам'ять, накопичується скарбниця добра, краси, дружби. До того ж саме в таких неспішних розмірковуваннях дитина здійснює перші спроби самоаналізу, зустрічається зі своєю невпевненістю, сумнівами, спокусами і вибудовує кроки до їх подолання. Дитина пізнає себе саму і виробляє здатність оволодіти собою.

Зрозуміло, що це в старших дошкільнят лише перші «проби пера», найперший шар духовного зростання, але водночас це живильний ґрунт для зерен базових цінностей, які мають стати в центрі становлення самодостатньої особистості. Соціально значимі цінності відносяться до базових цінностей, які є усвідомленням сукупності змістів життя.

Варто пам'ятати, що в дошкільньому віці домінує розвиток пам'яті. І саме завдяки пам'яті відбувається накопичення досвіду дитини. Розвиток психічних функцій у цей період найтісніше пов'язаний з інтенсивним розвитком саме пам'яті. Як підкреслював Л. Виготський, дитина-дошкільник мислить, згадуючи (а школяр згадуючи мислить). При цьому дитина легко запам'ятовує лише те, що включено у її потреби і інтереси, які мотивують дитячу діяльність. Якщо ж заняття не осмислене дитиною, не мотивує її активність, то і запам'ятовування не від-

бувається. Цю закономірність важливо враховувати в реалізації задачі осмислення і привласнення дитиною цінностей співжиття.

Створюючи розвивальну соціальну ситуацію маємо враховувати й те, що довільна регуляція власної поведінки тільки формується. Осмислення цінності базових правил співжиття має відбуватись у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дорослим у різних умовах дитячих видів діяльності. Крок за кроком старший дошкільник привласнює соціально значимі способи взаємодії і довільно їх використовує у спілкуванні з однолітками.

Як відмічав Л. Виготський, спочатку в період дошкільного дитинства вищі психічні функції (довільні) виникають як спільна діяльність дитини з дорослим і управління психікою дитини реалізується через посередництво дорослого, у спілкуванні дитини з дорослим як соціальною функцією. І лише поступово такі функції стають внутрішнім надбанням дитини. Цей процес є нерівномірним, суто індивідуальним і вимагає дбайливого психолого-педагогічного супроводу.

Вироблення дитиною власних ціннісних орієнтацій відбувається на основі привласнення соціально значимих цінностей, що потребує емоційного відношення і оцінного ставлення до цінності, розвинених мисленневих здібностей та гармонізації цінностей з потребами дитини. Ціннісні орієнтації визначають спрямованість свідомості, життєвої перспективи і є ціннісним вектором розвитку особистості, власне спрямовують особистісну активність у визначенні мети життя. Формування ціннісної орієнтації як якості особистості: внутрішня потреба робити, діяти, вибирати адекватно нормам, вимогам дорослих, правилам співжиття в колективі однолітків.

Мова йде не про створення спеціальних умов. Сама атмосфера сім'ї, групи дитячого колективу має бути атмосферою любові, справедливості і відповідальності, що і сприятиме тому, щоб дитина ставала здатною робити правильний вибір, щоб добрі ідеї стали переконаннями.

Діти по-різному входять у життя (різні звички і характери, різні сім'ї), не можуть всі стати однаково порядними. Дитину за руку ведуть батьки і вихователі. Звичайно перші кроки в сім'ї, перші слова від мами і тата, перші уявлення про світ. І всі ці образи вплинуть на все життя. А. Екзюпері наголошував: всі були дітьми, але рідко згадують про це. А шкода... Краще б розуміли, що виховують кожним прожитим днем, своїми звичками, вчинками, своїми помилками, любов'ю і ненавистю. Мірило всіх цінностей дитини – слова, поведінка мами і тата. Як допомогти дитині перетворити свої переконання в самостійну духовну силу – чи не найважливіше завдання дорослих. Як пробудити в серці дитини потребу дарувати радість і тепло? («Мене дитина не вибачить, якщо я вчиню інакше», – надто рідко почуєш таке від дорослих.)

Вчити дитину робити вибір, орієнтуєтесь в істинних і сумнівних цінностях. Все починається з виховання почуттів. Доброта вимагає душевних сил, мужності. Любов – це поведінка, а не просто ізольоване почуття. Тут одні моральні норми і для дорослих, і для дітей.

Оцінювальна ж діяльність старших дошкільників формується і гартується в процесі сприйняття світу, смислового наповнення уявлень і образів, оцінки їх властивостей з погляду необхідності, корисності, приемності. Так і усвідомлюється дитиною цінність об'єкта, явища, і виробляється ставлення до нього як і до власної цінності – ціннісне ставлення. Це і є ціннісне уявлення в свідомості дитини. Варто підкреслити, що у формуванні ціннісних уявлень велику роль відіграє уява. Завдяки уяві дитина створює образ об'єкта, який може задовольнити її потребу. Так і ідеали створюються – як еталони цінності.

Одними із провідних чинників, які впливають на осмислення цінностей старшим дошкільником, допомагають виявленню дитиною змісту, який має для неї особистісне значення, є властивості мисленнєвої діяльності. В основі має бути закладено цілісне уявлення про мисленнєву діяльність як творчий системний процес. Ціленаправлений супровід всього процесу і його результату забезпечує різносторонність і багатогранність зв'язків між окремими частинами (етапами, процесами, моментами).

Допомагає виявленню дитиною змісту, який має для неї особистісне значення, гнучкість аналітичної діяльності: оволодіння засобами і способами мисленнєвої діяльності, які дозволяють дитині успішно орієнтуватися в усьому розмаїтті оточуючого світу, здатність до оперування уявленнями з допомогою узагальненої системи мисленнєвих дій. Розвиток мисленнєвої діяльності, починаючи з відчуттів і закінчуючи абстрактним мисленням, вимагає водночас і повноцінного мовленнєвого розвитку. Оволодіння словом, що позначає предмет і його ознаки, дії, стани і відношення є обов'язковою умовою узагальненого відображення дитиною оточуючого. Чуттєве відображення вимагає особливого, глибокого осмислення ситуацій і відповідно розвинутого процесу мислення. Специфічною характеристикою мислення є відображення предметів і явищ в їх зв'язках і відношеннях. А оволодіння елементами граматичної будови мовлення є умовою і засобом розвитку мислення.

Мовлення – операціональний засіб пізнання, формування, «доконування» (Л. Виготський) і формулювання думки, основа логічного і абстрактного мислення, уяви, вербальної пам'яті, всієї когнітивної сфери і формування всіх мислительних операцій. Відчуття, сприймання і уявлення є складними процесами почуттєвого емпіричного процесу пізнання. Дитина вичленовує у відчуттях ті властивості реальності, які позначає словами. Зміст образу більш повноцінний, коли мовленнєво оформлений. Словесний зміст образу допомагає осмисленню і перетворенню в факт свідомості, є можливість відтворити образ у мовленні. Неточність словесного образу сричиняє неадекватне осмислення. Повнота уявлення прямо залежить від мовленнєвого оформлення.

До старшого дошкільного віку мовленнєва складова образів збільшується, завдяки чому поглиблюється осмислення образу (розклад на ознаки, частини, властивості). Цілеспрямований розвиток такої мовленнєвої діяльності і є роботою над змістом образів, їх осмисленням і

розумінням. Зміст такої мовленнєвої діяльності варто добирати за інтересами учасників процесу діяльності (збуджуваність, характер емоційної сфери, актуальні вольові можливості).

Мовленнєва діяльність дитини є центром, в якому сходяться всі лінії психічного розвитку і який опосередковує розвиток вищих психічних функцій. Розвиток мовленнєвої діяльності відноситься до базальних основ, що визначають загальний розвиток дитини.

Єдність і взаємопроникнення мовлення та інтелекту, пізнавальних та емоційних моментів і складають сутність процесу осмислення цінностей. У такій гармонії важливу роль відіграє пам'ять. Чітке мовленнєве висловлювання, емоційне забарвлення схоплюється пам'яттю і згодом переводиться у скарбничку пам'яті, з якої образ легко рефлексується. Так образ «очищується», викристалізується як цінність і стає «Я»-цінністю, яка регулює дії дитини в адекватних ситуаціях життя. Мовленнєва діяльність старших дошкільників мотивується стійкими, самостійними, усвідомленими, орієнтованими на певний результат поривами. Виділяються особистісно значимі мотиви, дитина виконує дію заради самої дії. У механізмі перетворення мотивів на способи тієї самої діяльності і є умовою саморозвитку дитини. Рефлексія дитиною власного досвіду є шлях до себе, шлях самопізнання й самоусвідомлення. Те чи інше ставлення до світу визначається власною активністю і діями дитини.

За таких умов мислення стає творчим, у ньому активно співдіють образне мислення і елементи теоретичного, включається уява, мисленнєві образи стають яскравішими і багатшими, значно краще закріплюються в пам'яті, що сприяє осмисленню цінностей співжиття. Актуалізується чуттєва сфера дитини. На її включення свого часу підкреслював С. Рубінштейн, наголошуючи, що в єдності інтелекту і афекту емоційність підпорядковується контролю над інтелектом, задіяння почуттів надають думці напруження, пристрасті, гостроти. Думка, підсилена почуттями, глибше проникає в предмет, ніж об'єктивна, байдужа. Гармонія емоцій і інтелекту – це ті психологічні драйви, які примушують сприймати, пам'ятати, відчувати і думати, говорити довільно, діяльнісно. Розвиток смислового блоку мовлення виявляється основним вирішальним процесом у розвитку мислення і мовлення дитини (Л. Виготський).

Наше експериментальне дослідження побудоване в форматі експериментально-генетичного методу за приципом аналізу за одиницями. Експериментальне дослідження має за мету розкриття, з'ясування зв'язків і відношень між чинниками, що обумовлюють вибір старшими дошкільниками соціально значимих ціннісних орієнтацій у процесі спілкування з дорослими і однолітками. «Одиницями» аналізу і є виділені нами на основі логіко-психологічного аналізу результатів попереднього дослідження основні чинники, які в букеті складають єдине ціле. Разом з тим кожна одиниця зберігає властивості цілого (три складові ознаки: когнітивні, емоційні, діяльнісні). Такий аналіз за одиницями дозволить з'ясувати умови гармонійного включення всіх складових якіс-

них новоутворень у старших дошкільників, які забезпечують формування здатності регулювати власну поведінку на основі соціально значимих цінностей. При вивченні визначених чинників як одиниць аналізу розкривається їх природа, сутність і сам процес дії, так як лише в русі процесується його наявність.

Сам процес вивчення дієвості виділених чинників органічно включений нами в рамки освітньо-виховного процесу ДНЗ з дотриманням принципів Базового компоненту дошкільної освіти України. Сконструйована таким способом наша експериментальна модель є своєрідним прототипом реальних процесів життя дитини, поєднанням генетичної і експериментальної ліній розвитку як відтворення унікального візерунку цілісності процесу регуляції дитиною власної поведінки і переслідує пізнавальну мету.

Проведене дослідження з'ясує оптимальні умови привласнення соціально значимих цінностей старшими дошкільниками, щоб з мінімальними втратами і оптимальними результатами досягати достатнього рівня дошкільної зрілості у кожній шестирічній дитини.

До деякої міри наше дослідження є так званим симбіозом (за висловом С. Рубінштейна) психологічного дослідження з педагогічною практикою, коли вивчаємо дитину навчаючи її. У процесі попереднього констатуючого обстеження предмета дослідження отримуємо можливість охарактеризувати потенційні резерви його становлення (дозрівання). На цій основі розробляється система виховних завдань, націлених на оволодіння дитиною важливими (знаковими) діями для цілісного психічного новоутворення.

Якщо ми хочемо знати, як утворюється певне психічне явище, то маємо з'ясувати його походження, тобто відтворити це явище експериментальним шляхом. Маємо задати дитині шлях привласнення здатності вибирати спосіб поведінки адекватний засвоєним соціально значимим цінностям. Таким чином, ми ґрунтуючись на пізнаних закономірностях маємо навчитись цілеспрямовано керувати цим процесом (за Г. Костюком). При цьому слід враховувати, що різні грані особистості мають різний ступінь піддатливості. Так, у старших дошкільників мотиваційна сфера набуває особливої значимості і водночас характеризується лабільністю.

Водночас за теорією рушійних сил розвитку Г. Костюка, сам розвиток не є наслідком навчання, він має свої особливості, свої закони, пов'язані з закономірностями навчання і виховання, але не тотожні з ними, і свої специфічні рушійні сили.

Фіксуючи певний рівень сформованості новоутворення, ми намагаємось створити умови для просування дитини на вищій щабель розвитку і тим самим відслідкувати закономірності цього процесу. Ми вивчимо розроблені в рамках експериментального дослідження зміни в існуючий формат освітньо-виховного процесу ДНЗ. Таким чином освітньо-виховний процес стає експериментальним завдяки специфічній функції психолого-педагогічного дослідження.

Процес прийняття соціально значимих цінностей – це розвиток соціальної активності дитини як здатності включатись у відповідну віку діяльність, проявляти адекватний рівень психічної активності. Цей процес, у свою чергу, потребує від дитини ініціативності і виконавської дисципліни, особистісної відповідальності, яка характеризується самостійністю і свідомістю.

Особистісне ставлення до пізнавальних задач, усвідомлення соціального смислу цілей, прийняття цього смислу є обов'язковою передумовою перетворення його в особистісно значимий для дитини як суб'єкта пізнання. Усвідомлення себе як суб'єкта пізнання, суб'єкта діяльності і слугує джерелом власної ініціативи, прагнення самостійності як головних показників відповідального ставлення дитини до процесу пізнання. На специфічному емоційному фоні у старших дошкільників виробляється здатність усвідомлення необхідності здійснення певної діяльності, воно супроводжується і власне забезпечується появою стійких прагнень, спонукань і активних дій, які не потребують контролю дорослого і виражаються в ініціативності досягнення цілі діяльності.

Показниками відповідальності як джерела активності слугують: сприймання дитиною завдання як свого власного, прагнення зрозуміти, включитись; пошук шляхів розв'язання; емоційне задоволення результатом.

Поступово у дитини пробуджується самовимога до себе, до своїх дій, результатів. Дитина виявляє здатність як би для себе переосмислити задачу, що включає потребу оцінити свої можливості, осмислити етапи розв'язання задачі і навіть передбачити потребу в допомозі. Так завдання з інтелектуальним навантаженням виокремлюються дитиною як пріоритетні, а це і приведе до виникнення потреби в самостійній пізнавальній діяльності, потреби в пізнанні оточуючого світу як ціннісній орієнтації майбутнього школяра. Адже саме ця ціннісна орієнтація і є головним складником учіння.

Зрозуміло, що очікуваний успіх такого перебігу пізнання дошкільниками оточуючого світу можливий за умови науково обґрунтованого психолого-педагогічного супроводу цього процесу у кожного старшого дошкільника принаймні. Для налагодження такого супроводу маємо чітко визначити, які психологічні утворення забезпечують гармонійне функціонування дитини в спеціально дитячих видах діяльності.

Найперше – це спрямованість особистості: особливості виділення сторони дійсності, її смислового наповнення, що власне і є цінністю.

Наші цільові спостереження і результати генетично-моделюючого етапу дослідження схиляють до такого узагальнення.

Насамперед мова йде про характер самоствавлення, про «Я-наповнення», яке вже після п'яти років має чітке окреслення. У цей віковий період проглядається і єдність зовнішньої спямованості дитини і її уявлення про себе, єдність і нерозривність цих сторін особистості дитини в різних ситуаціях діяльності. Змістове наповнення самосвідомості і спосіб виділення самого себе, зміна самоствавлення в процесі розвитку змінюються, а головне за індивідуальними схемами.

Якщо розвивальна ситуація забезпечує умови для «Я»-суб'єкта дій, подій життя, вияву особистісної активності окремої дитини – результатом у старшому дошкільному віці згармонізоване «хочу, можу і буду». В дитини осмислена реальна самооцінка, яка стимулює активність у досягненні «можу» і допомагає в усвідомленні «буду». І тоді зміст діяльності стає особистісно значимим, виділений дитиною і бажаним, приносячим емоційне задоволення. «Я» постійно наповнюється емоційними станами в процесі конкретної діяльності, де дитина є суб'єктом, носієм певної осмисленої ролі, а особистісна активність усвідомлюється як засіб досягнення бажаного. Таким чином «Я»-змістовне стає особистісно значимим через виділення свідомістю певної області, осмислення емоційного ставлення до неї і включення в «Я»-образ. Досвід емоційного задоволення і закріплює особистісну значимість певного способу поведінки дитини.

Зрозуміло, що кожна дитина проходить цю стежину розвитку своїм кроком, долаючи перешкоди, набиваючи свої синці. Причини і шляхи їх усунення теж мають бути індивідуальними, що і має бути змістом психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку дитячої особистості в умовах суспільного виховання. Як приклад може бути узагальнений результат вивчення самоставлення дітей старшої групи на початок навчального року. За загальними характерними ознаками особистісних цінностей старших дошкільників можна виділити такі групи.

*Я-хороший: бути адекватним очікуванням близьких; особливе ставлення до оцінних суджень на їх адресу; самооцінка розхитана.

*Я-слухняний: уважне ставлення до вказівок і їх дотримання; бути дисциплінованим; активність знижена, мотивом слугує не інтерес, а обов'язковість; самооцінка занижена, нестабільна (я щось хочу... щось можу...).

*Я-найкращий: прагнення бути найкращим; добиватись високих результатів; висока активність; завищена самооцінка; розуміння можливостей свого «Я», «хочу, можу, буду» згармонізоване; спостерігається схильність до тривожності.

*Я-не виділене; щось хочу, а не можу; самооцінка розмита, але настрій байдужий, ніяких очікувань.

Від самоставлення тісно залежить і ставлення дитини до іншого, найперше до однолітків.

Варто нагадати, що в старшому дошкільному віці чітко визначена задача: підвищена увага до сфери відносин, її розвиток, усвідомлення значимості співпраці, співжиття (розуміння іншого, позитивне ставлення, здатність відчувати настрій, поспівчувати, співрадіти, посприяти...). Ставлення до себе, «який Я»: уважний, чуйний, терпеливий, хороший друг, любий син... Не заспокоюватись на дисциплінованості, слухняності, не сприймати їх за відповідальність. Коли ми говоримо про формування ціннісної орієнтації як якості особистості, маємо на увазі наступне: формування внутрішньої потреби робити, діяти, вибирати адекватно нормам, вимогам дорослих, правилам співжиття в колективі однолітків.

Особистість окреслюється діапазоном емоційного досвіду, розумінням себе і інших, широтою мотиваційної сфери, діяльностей та спілкування, діапазоном особистісних внесків в інших людей, глибиною домінуючих переживань та самопізнання, висотою цінностей, які утверджує. Основи цих якісних вимірів закладаються саме в період дошкільного дитинства. Дитина, розвиваючись, пізнаючи довкілля, стикається з новим, невідомим, незрозумілим, випробовує власні можливості і здібності. Результатом не завжди є успіх, часто розчарування, труднощі, складні ситуації, – а звідси негативні емоції, дискомфорт і несприятливі наслідки для розвитку особистості. Але в усьому цьому є і розвивальний характер, якщо все відбувається в зоні найближчого розвитку дитини, якщо по-сильні труднощі і є в дитини вибір. Адже відомо, що перешкоди викликають активність дитини на їх подолання, поступово формується потреба шукати спосіб подолання перешкод. Це важливий досвід соціалізації особистості дошкільника.

Способи поведінки в критичних ситуаціях індивідуальні, як конструктивні, так і деструктивні. Вчасно потрібна допомога і підтримка самостійності, витримки, впевненості, щоб не закріплювалось почуття безпорадності дитини в критичних ситуаціях.

Отже мова має йти про те, в яких умовах і як протікає життя дитини, в який спосіб організується її діяльність, який характер смислового поля діяльності, включення в нього соціальних емоцій, емоційної уяви, емоційних мотивів, спеціальне включення різних форм активності. Зауважимо, що це не виникає в якомусь конкретному віковому періоді, процес розвивається нерівномірно у кожній дитини в різних сферах діяльності.

Маємо прагнути сформувати у кожного старшого дошкільника здатність орієнтуватись на результат діяльності і на свою поведінку як суб'єкта діяльності. Саме так зароджується відповідальність за свої дії. Показниками такої відповідальності є: здатність дитини приймати завдання як своє, прагнення його зрозуміти і включитись у процес пошуку шляхів розв'язку, повнота емоційного задоволення власними результатами. Поступово з'являється самовимога до власних дій і результату. Дошкільник виявляє здатність для себе переосмислювати задачу, здатність оцінювати свої можливості в досягненні успіху, зрозуміти потребу в допомозі.

Результатом позитивного перебігу такого розвивального процесу, як одного з показників дошкільної зрілості, формується потреба в самостійній пізнавальній діяльності, осмислення цінності власного досягнення в діяльності, формується ціннісне ставлення до власних знань і умінь. Дитина надає перевагу завданням з інтелектуальним навантаженням у пізнанні оточуючого світу. Лише за таких змін пізнавальна діяльність може протікати як цілісний, творчий процес, де в єдності задіяні сприймання, спостереження, мислення і практичні дії.

Показником є висловлювання дитини: його розгорнутість, де і виявляються самодосягнення (не лише те, що вимагав дорослий чи інструкція завдання, а суто індивідуальні здобутки, емоційне ставлення

до пізнаного, ініціативне бажання продовжити діяльність, отримати додаткові стимули від дорослого, бажання отримати схвалення своїх здобутків від батьків). Зростає інтерес до пізнавальної діяльності, до вибору серйозних завдань, насолода від напруження мислительного навантаження.

Як підкреслював Л. Виготський, розвиток психіки являє собою оволодіння дитиною соціальними формами поведінки і діяльності, які «вростаючи» стають формами внутрішнього психічного життя. А виховання слід розглядати як планомірний, доцільний і свідомий вплив на процеси природного зростання дитини. Базою виховання має бути особистісний досвід дитини. Це і є науково виражений психолого-педагогічний супровід життєдіяльності дитини, при якому в її організмі відбувається зіткнення різних впливів, які і визначатимуть її поведінку. Дитина при цьому виховується сама, таке в неї самовідчуття. Це і є той саморух, саморозвиток, на якому наголошував Г. Костюк.

Яким має бути розвивальне середовище, щоб воно могло посправжньому визначати психічний розвиток, взаємодіючи з особливостями дитини, її власним досвідом. Маємо зрозуміти всі механізми взаємодії середовища і дитини як суб'єкта діяльності і забезпечити оптимальний «букет» розвивального впливу на психічний розвиток особистості.

Відомо, що вплив середовища здійснюється через призму переживань. У ньому в єдності те, що впливає на дитину і нею переживається як суб'єктом, те, що сама дитина вносить у переживання. Важливо зрозуміти «афективне ставлення» дитини до середовища. Емоції є результатом оцінки дитиною свого ж ставлення до середовища. Коли порушується рівновага між організмом і середовищем, виниклі емоції здійснюють «диктатуру поведінки», Л. Виготський). Не слід забувати, що ніякі слова так не діють, як живе почуття. От і необхідно, щоб бажана поведінка залишала значимий емоційний слід у дитини. А впливати на поведінку і слід через емоції, всі моменти виховного впливу мають бути пронизані емоціями.

Емоції – особлива форма відображення дитиною дійсності, при посередництві якої здійснюється управління активацією. Це шлях до саморегуляції поведінки. Відомо, що емоційне ставлення дитини суто індивідуальне. Разом з тим, коли дитина привласнює соціально позитивні цінності, коли соціально «норма» стає власною ціннісною орієнтацією, реакції дітей набувають певної спільності. В порівнянні з інтелектом, емоції займають у старшому дошкільному віці стійко центрову позицію. Дитина виконує завдання не тому, що зобов'язана, а тому, що для неї значимим стало робити приємне близькому дорослому чи другу. Змінюється зміст емоцій: задоволення тим, що мамі приємно, що вихователь радіє, друг щасливий, – а не «я хороший». Емоції починають передувати процесу діяльності і впливають на процес і якість.

Такі передуючі емоції надзвичайно значимі в плані регуляції поведінки дитини в творчих іграх (абсолютно самостійних), у продуктивній діяльності (безконтрольній). Це нові форми діяльності, які тільки заро-

джуються в старшому дошкільному віці і для них важливо формування у дитини здатності наперед уявляти можливий результат власних намірів, спільних з друзями задумів і вміння замислитись над смислом для себе того, що задумують (хочуть – а чи варто?). Це важливе завдання виховної роботи. Тут варто згадати думку Л. Виготського про особливі форми уяви, фантазії як нового рівня вияву людських емоцій, які власне і виявляють ці нові образи і водночас їх виокремлюють, чітко означають.

У дослідженнях школи О. Запорожця цей напрямок у розвитку емоційної сфери дитини вивчався достатньо ґрунтовно. Підтверджено, що упереджуючі емоції виникають і виділяються своїм впливом, регулюючою дією в особливій внутрішній орієнтувально-дослідницькій діяльності дитини, яка складається на основі практичної взаємодії дитини з оточуючим світом. Тут виробляється своєрідний сплав власних афективних проявів і пізнавальних процесів. При вдалому супроводі емоції дитини інтелектуалізуються, стають розумними, узагальненими, передуючими. Пізнавальні процеси в цих умовах теж набувають емоційного забарвлення і починають виконувати нову роль смислорозмежування, виокремлення (смисловиділення).

Старший дошкільник здатен переходити від безпосередньої реакції на ситуацію взаємин до осмисленої, коли включається емоційна уява, передбачення можливих наслідків своєї дії. Так формується волева регуляція поведінки. Саме ці новоутворення в зоні найближчого розвитку старшого дошкільника. При цьому психологами доведено, що зона найближчого розвитку різна у різних дітей при однаковому рівні актуального розвитку. Ці відмінності виявляються в динаміці розвитку в процесі діяльності передусім за широтою і глибиною.

Здатність наперед не лише уявити, а й пережити можливі наслідки своїх дій і вчинків, емоційно осмислити значення своїх дій для інших і відповідно замислитись над смислом своїх намірів – це і є емоційна уява в дії. Процес формування такої уяви вимагає особливого гуманного супроводу, адже мова йде про перші мазки в тонкій сфері дитини. Ці перші прояви людяності необхідно в повній мірі леліяти. Адже є небезпека, що можемо виявити пусте фантазування, коли слова палкі, а емоційний відгук (співчуття, співдії) слабкий. Слід намагатись формувати такий досвід у практичній сфері, в реальному спілкуванні з оточуючими людьми, передусім у родині, з друзями, з вихователями.

Для свідомої регуляції поведінки дитина має хотіти щось зробити, розуміти, для чого це їй потрібно. Здебільшого ми фіксуємо акти поведінки дитини, яка реалізується за примусом дорослого (почуття обов'язку – мушу), а не за власним бажанням. Активність за власним бажанням, коли дитина не замислюється, в неї виникає образ задоволення потреби, що і є джерелом дій, енергії. Це ті ситуації, коли дитина інакше не може діяти – це її воля. Дитина робить вибір на користь ціннісного для неї, а не просто привабливого і дії здійснюються без особливих волевих зусиль. Це і свідчить, що ціннісне для дитини набуває

сенсу. Вибір дитини опосередковується інтересом, який спонукається емоційною уявою в формі образу результату.

Маємо визнати, що такого рівня поведінки, коли дитина здатна самостійно зробити вибір, здійснивши над собою зусилля, уявивши наслідок власних дій, досягають лише старші дошкільники, якісна характеристика дошкільної зрілості яких виявила згармонізовано високий рівень єдності розуму, волі і серця. У більшості старших дошкільників виявлено недорозвиток емоційно-потребової сфери, бажання дитини ще не є чітко усвідомленими. Система оцінних суджень, якими дошкільник керується, часто не відповідає виявленому рівню розуміння дитиною смислового навантаження цих цінностей.

Серйозним гальмом у процесі виокремлення і привласнення соціально значимих цінностей є сьогодні особливості такої природної форми поведінки і найбільш характерного засобу пізнання цінностей суспільного оточення, як наслідування. В основі його – прагнення дитини до соціального утвердження, бажання бути подібним на близьку (привабливу) людину.

Мотиви, норми, стосунки, що існують у діяльності дорослих, їх вчинки, емоційні реакції, оцінки, характеристики явищ і подій дитина-дошкільник наслідує і моделює у власній діяльності. А в старшому дошкільному періоді особистісні якості дорослого, соціальні зразки його поведінки, ставлення до інших стають визначальними. А проблема в тому, що сьогодні дитина швидше свідок поведінки не завжди адекватної соціально значимим цінностям, про які дитині щодень пояснюють дорослі-наставники.

Цінності формуються в індивідуальному досвіді дитини у взаємодії з оточуючим світом і виявляють інваріантні аспекти соціального і загальнолюдського досвіду, який і привласнює дитина. Власне це і дає змогу дитині активно включатися в життєдіяльність суспільного оточення. Основним фактором впливу на процес формування цінностей дитини є сім'я, освітні установи, товариство однолітків. З огляду на це тривожним фактом є процес деформації ціннісних орієнтацій дорослих (батьків і педагогів) у проблемі виховання сучасної дитини. Доведено, що коло ціннісних орієнтацій батьків вихованців дошкільних закладів у проблемі виховання здебільшого підпорядковане підготовці дитини до школи: здоров'я, інтелектуальні здібності, організованість (50%). Особистісні властивості гуманістичної спрямованості (любов, доброта, емпатійні властивості тощо) як першочергові виявили лише 3% батьків. У 45% респондентів ці властивості знаходяться на п'ятій позиції. Дисгармонія ціннісних орієнтацій батьків у вихованні дитини підкреслює необхідність пошуку шляхів розвивального впливу дорослих на процес становлення ціннісних орієнтацій дітей. Основи цілісної особистості – базові соціально значущі цінності, які починають привласнюватись дитиною саме протягом дошкільного віку передусім у сімейному оточенні і в колективі однолітків у дошкільній установі. Саме тому

актуальною є проблема адекватних ціннісних орієнтацій у дорослих з питань виховання дитини-дошкільника, забезпечення повноцінних умов для розвитку особистості, зокрема зняття руйнівних деформацій в освітніх пріоритетах у батьків – гіпертрофованої уваги до раннього інтелектуального розвитку замість гармонізації розвиненої особистості; в освітньому просторі – пріоритеті навчання над вихованням.

На сьогодні експериментально підтверджено, що оптимального рівня базової характеристики особистості серед старших дошкільників досягають близько 10% з числа групи дитсадка. При цьому психологами відмічено, що на кінець старшого дошкільного віку в психічному розвитку дитини виробляються значно стійкіші психологічні механізми, які і слугують підґрунтям для становлення якісних змін у формуванні новоутворень цього вікового етапу, які і є власне фундаментом особистості. Дитяча психіка в цей період сензитивна до розвивальних ситуацій, де задіяні саме новоутворення вікового періоду: дії за правилом, свобода уяви, вибору способу виконання завдання; суб'єкт-суб'єктна взаємодія з дорослим. Адекватний психолого-педагогічний супровід розвитку і має забезпечити цілеспрямовану оптимізацію основних чинників розвивального впливу з метою формування у окремої дитини адекватних віковим можливостям базових новоутворень.

2. Феномен світоглядних уявлень дитини як фактор прийняття дитиною соціально значущих цінностей

Ціннісні орієнтації знаходять свій відбиток у світоглядних уявленнях дитини як відповіді на запитання «що слід робити?». Якісний рівень відповіді на це запитання залежить від рівня сформованості світоглядних уявлень – картини Світу дитини [М. Боришевський та ін., 2013].

Одним з найбільш дискусійних питань залишається проблематика становлення та функціонування цінностей, показників їх оцінювання чи вимірювання. Наприклад, нормативність, корисність, необхідність, багаторівневість, статичність тощо. Це дослідження С. Анісімова, Л. Архангельського, В. Василенко, П. Гуревич, О. Дробницького, В. Тугарінова та ін. На думку вчених, соціально значущі цінності не є статичними вони залежать від конкретного історичного моменту розвитку суспільства і культури, стану освіти певної держави, нації, народу та духовного життя окремої людини [Ю. Швалб та ін., 2013].

Єдиною є думка вчених щодо початку формування світогляду людини – це дитинство – ранній, дошкільний період набуття життєвого досвіду. В сучасній науковій літературі частіше зустрічається поняття «Світобачення дитини». «Світобачення – внутрішній погляд дитини на світ у його цілісності, різноманітності, взаємозв'язках і взаємозалежностях; усвідомлення значення світу у своєму житті; здатність побачити в ньому головне, відчутти, роздивитися, відкрити для себе всі його основні «сю-

жети», збагатити свої життєві уявлення, враження, досвід; зрозуміти смисл і цінність світу, значення самого себе для оточуючих людей, щоб правильно в ньому орієнтуватися, конструктивно вирішити проблеми, «не заблукати в житті» [О. Кононко та ін., 2013. – С. 16].

У контексті розробки наукової теми «Становлення світоглядних уявлень у старших дошкільників як фактору прийняття соціально значущих цінностей» ми спробували визначити критерії та показники проявів сформованості світоглядних уявлень дитини старшого дошкільного віку. Отже критерій сформованості світоглядних уявлень має такі показники: модальність – прояв емоційно-ціннісного ставлення до себе, інших та оточуючого світу; загальні уявлення про Світ – знання, уявлення про явища оточуючої дійсності; поведінкові прояви – конкретні дії дитини в повсякденному житті, те, на що дитина зважає, що враховує, чим керується, як пояснює свої дії та вчинки. У залежності від якісної характеристики проявів показників світоглядних уявлень було визначено рівні їх сформованості: високий – сформована картина Світу, рівень вище середнього – виражені світоглядні уявлення, середній – наявні світоглядні уявлення, рівень нижче середнього – обмежені світоглядні уявлення, низький рівень – фрагментальні світоглядні уявлення.

Надамо якісну характеристику кожному з рівнів сформованості світоглядних уявлень дитини старшого дошкільного віку.

Дитина зі сформованою картиною світу (високий рівень) має певні ідеали, які пов'язані з морально-духовними цінностями; позитивно ставиться до власного «Я» і свого внутрішнього світу; емоційно сприйнятлива; позитивно налаштована; має моральні за змістом мрії та бажання, сформовану елементарну систему ціннісних орієнтацій; має оптимістичне самопочуття; має цілісне уявлення про Світ; знає, що світ складається з природи, предметів, людей та власного «Я»; що все в світі взаємопов'язане; проплинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє); знає про існування різних (повсякденного, наукового, релігійного) погляду людей на життя та його смисл; у власних поглядах спирається як на буденну, так і на науково обґрунтовану інформацію; має життєві плани, цілі, визначається із власними прагненнями. У поведінці: виражає через систему ціннісних ставлень до природи, культури, людей власну життєву позицію; намагається відстоювати свою позицію спокійно, толерантно; прагне бути цікавою, корисною для інших (намагається визначитися зі своїм місцем у сім'ї, серед однолітків, у широкому довіллі); диференціює добро і зло; адекватно та гнучко поводить себе у незнайомих або ускладнених життєвих ситуаціях; може визначити, коли людина говорить правду, а коли вигадує, хитрує, обманує; намагається співвіднести можливості із бажаннями; коли приймає рішення (робить вибір), орієнтується на можливі наслідки (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).

Дитина з вираженими світоглядними уявленнями (рівень сформованості – вище середнього) має певні ідеали, які пов'язані з морально-

духовними цінностями; позитивно ставиться до власного «Я» і свого внутрішнього світу; в більшості випадків емоційно сприйнятлива; майже завжди позитивно налаштована; має моральні за змістом мрії та бажання; має сформовану елементарну систему ціннісних орієнтацій; має оптимістичне самопочуття. Має певні уявлення про Світ, а саме: знає, що світ складається з природи, предметів, людей та власного «Я»; що все в світі взаємопов'язане; знає про плинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє); знає про існування різних (або повсякденного, або наукового, або релігійного) погляду людей на життя та його смисл; у власних поглядах з допомогою дорослого спирається або на буденну, або на науково обґрунтовану інформацію; має розпливчасті життєві плани, цілі, не визначається із власними прагненнями. У поведінці: виражає через систему ціннісних ставлень до природи, культури, людей власну життєву позицію; намагається відстоювати свою позицію через домінування; прагне бути цікавою, корисною для інших (намагається визначитися зі своїм місцем у сім'ї, серед однолітків, у широкому докільлі); диференціює добро і зло; адекватно поводить у ускладнених життєвих ситуаціях; майже завжди може визначити, коли людина говорить правду, а коли вигадує, хитрує, обманує; прагне співвідносити можливості із бажаннями; приймаючи рішення (вибір), орієнтується на можливі наслідки (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).

Дитина із середнім рівнем сформованості світоглядних уявлень (на явні світоглядні уявлення) має певні ідеали, які в переважній більшості пов'язані з матеріальними, а не з морально-духовними цінностями; позитивно ставиться до власного «Я» і свого внутрішнього світу; в більшості випадків емоційно сприйнятлива; майже завжди позитивно налаштована; має прагматичні мрії та бажання; має сформовану елементарну систему ціннісних орієнтацій; має рівне або стурбоване самопочуття. Має певні уявлення про Світ, а саме: знає, що світ складається з природи, предметів, людей, про плинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє); знає про існування різних (або повсякденного, або наукового, або релігійного) погляду людей на життя та його смисл; у власних поглядах з допомогою дорослого спирається або на буденну, або на науково обґрунтовану інформацію; має розпливчасті життєві плани, цілі, не визначається із власними прагненнями. У поведінці: виражає через систему ціннісних ставлень до природи, культури, людей власну життєву позицію; намагається відстоювати свою позицію через домінування, інколи за допомогою сили; прагне бути корисним для інших (намагається визначитися зі своїм місцем у сім'ї, серед однолітків); диференціює добро і зло; майже завжди адекватно поводить у ускладнених життєвих ситуаціях; майже завжди може визначити, коли людина говорить правду, а коли вигадує, хитрує, обманує; прагне співвідносити можливості із бажаннями; приймаючи рішення (вибір), орієнтується на можливі наслідки (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).

Дитина з обмеженими світоглядними уявленнями (рівень нижче середнього) має певні ідеали, які в переважній більшості пов'язані з матері-

альними, а не з морально-духовними цінностями; не може визначитися зі ставленням до власного «Я» і свого внутрішнього світу; емоційно несприйнятлива; майже завжди налаштована негативно; має прагматичні мрії та бажання; має сформовано елементарну систему ціннісних орієнтацій; має рівне або стурбоване самопочуття. Має певні уявлення про Світ, а саме: знає, що світ складається з предметів і людей, про плинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє); власні погляди може виразити лише за допомогою дорослого; не має чітких життєвих планів, цілей, не визначається із власними прагненнями. У поведінці: намагається відстоювати свою позицію через домінування та за допомогою сили; не прагне бути корисною для інших (але намагається визначитися зі своїм місцем у сім'ї, серед однолітків); помиляється у диференціації добра і зла; майже завжди адекватно поводить у ускладнених життєвих ситуаціях; губиться, коли необхідно визначити, говорить людина правду чи вигадує, хитрує, обманує; відчуває ускладнення під час співвідношення власних можливостей із бажаннями; приймаючи рішення (вибір), не орієнтується на можливі наслідки (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).

Дитина з фрагментальними світоглядними уявленнями (низький рівень сформованості) має певні ідеали, які в переважній більшості пов'язані з матеріальними, а не з морально-духовними цінностями; не може визначитися зі ставленням до власного «Я» і свого внутрішнього світу; емоційно черства, груба; майже завжди налаштована негативно; має прагматичні бажання; елементарну систему ціннісних орієнтацій не сформовано; має стурбоване, збуджене самопочуття. Має обмежені уявлення про Світ. Відчуває труднощі, коли виражає власні погляди, навіть за допомогою дорослого; не має чітких життєвих планів, цілей, не визначається із власними прагненнями. У поведінці: не намагається відстоювати свою позицію, не прагне бути корисною для інших (не намагається визначитися зі своїм місцем у сім'ї, серед однолітків); помиляється у диференціації добра і зла; поводить неадекватно у незнайомих або ускладнених життєвих ситуаціях; губиться, коли необхідно визначити, говорить людина правду чи вигадує, хитрує, обманує; відчуває ускладнення під час співвідношення власних можливостей із бажаннями. Приймаючи рішення (вибір), не переймається можливими наслідками (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).

Мета науково-дослідної теми «Психолого-педагогічні чинники прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей» була конкретизована через низку завдань, які в тому числі пов'язані із необхідністю визначення особливостей вибору дитиною соціально значущих цінностей у мовах зміни соціальної ситуації розвитку (ДНЗ – школа), а також визначення взаємозв'язку між віковими психічними новоутвореннями і вибором ціннісних орієнтацій.

Відомо, що світоглядні уявлення дитини складаються з декількох конструктів. Це – уявлення про себе (Я-концепція, самооцінка, рівень домагань), уявлення про інших людей, уявлення про оточуючий світ.

Додане до цього емоційно-ціннісне ставлення дитини до явищ оточуючої дійсності (живої та неживої природи, стосунків між людьми) складають так звану Картину Світу дошкільника. Сформованість світоглядних уявлень дитини можна представити в такій структурі складових:

- модальність (дитина проявляє емоційно-ціннісне ставлення до себе, інших людей, оточуючої дійсності);
- загальні уявлення про Світ (дитина знає про взаємозалежності та взаємозв'язки в Світі людей, природи, речей);
- поведінкові прояви (дитина в своїй життєдіяльності керується/вважає/враховує власні світоглядні уявлення).

У шестирічному віці дитина вже має усвідомлювати свою ідентичність, знати хто вона – хлопчик чи дівчинка, знати своє ім'я та прізвище, знати свій вік. Включення до діагностичної бесіди «Чинники вибору дитиною соціально значимих цінностей» запитань «Назви своє ім'я та прізвище» (1) і «Скільки тобі років?» (2) дозволило нам вирішити два завдання: познайомитися та зафіксувати як дитина представляє себе. Ці запитання не викликали особливих труднощів у дітей під час бесіди, проте, вплинули на оцінку значень рівня сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Ці два запитання утворили перший блок діагностичної бесіди «Знайомство. Загальна інформація».

Наступні запитання бесіди дозволили нам конкретизувати поле світоглядних уявлень дитини (кругозір) через культурно-естетичну сферу її життєдіяльності та у непередбачуваних ситуаціях (так би мовити світоглядні уявлення в дії). Запитання «Чи був ти колись у театрі, в парку, на виставці, в ігровому центрі? Чи часто ти там буваєш? Розкажи про це.» (3); «З ким ти найчастіше там буваєш?» (4); «Чи знаєш ти правила поведінки, яких треба дотримуватись, перебуваючи в громадських місцях? Пригадай їх. Чи вважаєш ти необхідним завжди їх дотримуватись? (А ти сам їх дотримуєшся?)» (5); «У місці, де багато людей можливо загубитися. Якщо так станеться, що ти будеш робити? До кого звернешся за допомогою?» (6) утворили другий блок діагностичної бесіди – «Світоглядні уявлення».

Рівень сформованості світоглядних уявлень (високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький) визначався шляхом обчислення простого середнього арифметичного бальних виразів відповідей дітей на запитання першого та другого блоків діагностичної бесіди «Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей».

Загальну вибірку нашого дослідження склали 153 респонденти. З них діти старшого дошкільного віку – 95 осіб (22 – виховуються вдома, 73 – відвідують дошкільні навчальні заклади); діти молодшого шкільного віку – 59 осіб (всі вони навчаються в 1 класі загальноосвітніх шкіл). Під час збору емпіричних даних було також враховано географічний показник. До вибірки респондентів увійшли діти із м. Києва та Київської області, Донецької області, м. Житомир, Івано-Франківської області.

Проведений кількісний та якісний аналіз експериментальних даних дозволив зафіксувати наступне.

Із загальної вибірки респондентів не виявлено жодного з низьким рівнем світоглядних уявлень. Високий рівень сформованості світоглядних уявлень визначено у 52,60% респондентів (81 особа); вище середнього – у 20,78% (32 особи); середній – у 18,18% (28 осіб); нижче середнього – у 8,44% (13 осіб).

Простежимо відмінності в рівнях сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Серед респондентів старшого дошкільного віку високий рівень сформованості світоглядних уявлень визначено у 57,89% (55 осіб); рівень вище середнього – у 13,68 (13 осіб); середній рівень – у 20% (19 осіб); рівень нижче середнього – у 8,42 (8 осіб).

Серед респондентів молодшого шкільного віку результати розподілились таким чином: високий рівень сформованості світоглядних уявлень – 43,10% (25 осіб); рівень вище середнього – 32,76% (19 осіб); середній рівень – 15,52% (9 осіб); рівень нижче середнього – 8,62% (5 осіб).

При загальній спорідненій тенденції розподілу часток рівнів сформованості світоглядних уявлень у вікових групах респондентів чітко простежується відмінність між високим рівнем та рівнем вище середнього. Ми припускаємо, що це може бути реакцією дитини на випробування адаптаційного періоду початку шкільного навчання, вираженою зміною провідного виду діяльності, підвищенням інтелектуального навантаження та способу організації життєдіяльності (з'являється класно-урочна система), новий дитячий колектив.

Обстеження респондентів передбачало фіксацію вибору дітьми соціально значущих цінностей. Вибір цінностей відбувався в два етапи. На першому дитина вибирала з переліку термінальних та інструментальних цінностей 8 важливих саме для неї. Експериментатор фіксує які саме цінності обрано. На другому етапі дитина вибирала 4 найбільш для неї значущі з 8 вже обраних. Експериментатор фіксує прядок вибору (ранжування). На основі цих даних за допомогою психометричних методів та методів математичної статистики було визначено рейтинг соціально значущих цінностей для дітей даного віку. Таке ранжування цінностей (рейтинг) надало можливість оцінити вибір кожної дитини за співпадінням значущості з рейтинговим значенням. Оцінка вибору цінностей «3 бали» відповідає вибору соціально значущих цінностей з третьої рейтингової підгрупи – найбільш значущі цінності за актуальним вибором дітей певної вікової групи. Оцінка вибору цінностей «2 бали» відповідає вибору соціально значущих цінностей з другої рейтингової підгрупи – значущі цінності за актуальним вибором дітей певної вікової групи. Оцінка вибору цінностей «1 бал» відповідає вибору соціально значущих цінностей з третьої рейтингової підгрупи – найменш значущі цінності за актуальним вибором дітей певної вікової групи.

Ми простежили вибір соціально значущих цінностей дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Серед респондентів старшого дошкільного віку з оцінкою «3 бали» (найбільш рейтингові цінності) виявлено 34,74% (33 особи); з оцінкою «2 бали» – 43,16% (41 особа); з оцінкою «1 бал» – 22,11% (21 особа).

Серед вибірки респондентів молодшого шкільного віку з оцінкою «3 бали» (найбільш рейтингові цінності) виявлено 18,97% (11 осіб); з оцінкою «2 бали» – 56,90% (33 особи); з оцінкою «1 бал» – 24,14% (14 осіб).

У вибірці респондентів старшого дошкільного віку та молодшого шкільного віку найбільше відрізняються частки розподілу оцінок вибору соціально значущих цінностей складають оцінки вибору цінностей високого рейтингу. Ця різниця у відносному показнику даних становить 15,77% на користь старших дошкільників. Різниця в оцінках вибору цінностей середнього рейтингу становить 13,74% на користь молодших школярів. Частки оцінок вибору цінностей низького рейтингу в групах респондентів близькі за значеннями. Різниця становить всього 2,03% на користь молодших школярів.

З наведених даних чітко видно пряму взаємозалежність між рівнями сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного віку та оцінками виборів рейтингових соціально значущих цінностей. Діти з високим рівнем сформованості світоглядних уявлень та рівнем вище середнього обирають цінності з високим та середнім індексом рейтингу. Діти з низьким рівнем сформованості світоглядних уявлень та рівнем нижче середнього обирають цінності з низьким та середнім індексом рейтингу. Підкреслимо максимальні значення. Високий рівень сформованості світоглядних уявлень мають 55 дітей з них 7,27% мають оцінки вибору цінностей низького рейтингу, 45,45% – оцінки вибору цінностей високого рейтингу. Рівень сформованості світоглядних уявлень нижче середнього мають 8 дітей з них 50,00% мають оцінки вибору цінностей низького рейтингу, а 12,50% – оцінки вибору цінностей високого рейтингу.

У групі респондентів молодшого шкільного віку ми бачимо збереження тенденції щодо розподілу часток взаємозв'язків між оцінкою вибору рейтингових цінностей та рівнем сформованості світоглядних уявлень. Тобто діти, які мають сформовані світоглядні уявлення, обирають рейтингові цінності, а діти, які мають обмежені світоглядні уявлення, обирають найменш рейтингові цінності.

Порівнюючи дані всередині вікових груп респондентів варто зауважити, що у молодших школярів є більш вираженою наявність виборів цінностей середнього рейтингу. І лише в крайніх групах «сформовані світоглядні уявлення» та «обмежені світоглядні уявлення» є виражена різниця оцінки виборів (28% і 60% оцінок виборів цінностей низького рейтингу відповідно).

Для нашого дослідження особливого значення набувають внутрішні чинники прийняття дитиною соціально значущих цінностей – вікові психічні новоутворення. Тому окремим завданням постало визначення рівня особистісного розвитку кожного респондента з вибірки досліджуваних, а також визначення ваги кожного з новоутворень.

Згідно набору емпіричних даних рівень особистісного розвитку це – оцінка набору характеристик за рівнями сформованості внутрішніх психічних новоутворень дитини. У нашому дослідженні це – світоглядні уявлення, етичні інстанції у взаємодії з однолітками та з дорослими, мислення, мовленнєвий розвиток, довільна поведінка, мотиваційна складова. Оцінка «5» відповідає високому рівню особистісного розвитку, оцінка «4» – рівню вище середнього, оцінка «3» – середньому, оцінка «2» – рівню нижче середнього, «1» – низькому рівню особистісного розвитку.

Сукупність отриманих даних дозволяє визначити: сформована картина Світу (високий рівень сформованості світоглядних уявлень) та виражені світоглядні уявлення (рівень сформованості світоглядних уявлень вище середнього) лише у дітей, які мають високий рівень особистісного розвитку 12,35% та 30,86% відповідно. У підгрупі респондентів з середнім рівнем особистісного розвитку зафіксовані частки всіх рівнів сформованості світоглядних уявлень. У підгрупі респондентів з низьким рівнем особистісного розвитку відсутні респонденти, у яких наявні сформована картина Світу або виражені світоглядні уявлення. Отже отримані дані свідчать про пряму взаємозалежність та відповідають закону нормального розподілу значень вибірки.

Враховуючи теоретичні викладки та зважаючи на результати кількісного та якісного аналізу експериментальних даних ми можемо узагальнити наступні висновки.

У поле цінностей дітей входять соціально значущі цінності, серед яких знайшлося місце для вічних цінностей – щастя, родина, дружба.

Дитина вже в старшому дошкільному віці здатна і усвідомлено виділяє для себе соціально значущі цінності, тобто вміє диференціювати «добре» чи «погано» і свідомо обирати «добре». Методика обстеження передбачала пояснення дитиною свого вибору і ми чули абсолютно логічно обґрунтовані відповіді. *Наприклад:* «Без сім'ї не можливо бути щасливим» або «Щастя – це коли в тебе є і мама, і тато, і брат, і сестра...».

Соціально значущі цінності засвоюються дітьми на когнітивному (може пояснити, що це таке; має уявлення), на емоційному (знаю, що так правильно, але не завжди так роблю), на діяльнісному (керується у повсякденному житті) рівнях.

Серед чинників, що впливають на вибір дитиною соціально значущих цінностей, є такі чинники: в першу чергу оточення – сім'я; середовище – місце реального перебування; інформаційний простір – головним чином дорослий як носій емоційного компонента цінностей; життєвий досвід – діти особливо гостро відчувають несправедливість.

Через картину світу дитини ми можемо «бачити» рівень сформованості ставлення дитини до життя (термінальні цінності: щастя, родина), до себе (інструментальні цінності: впевненість, цілеспрямованість, наполегливість, сміливість), до інших людей (співпереживання).

Світоглядні уявлення пов'язані з усіма новоутвореннями в старшому дошкільному віці; одночасно є підґрунтям та результатом набуття

життєвого досвіду дитини; можуть виступати в якості показника психологічної зрілості дитини.

Співвідношення вибору соціально значущих цінностей, рівня особистісного розвитку з рівнем сформованості світоглядних уявлень має споріднену тенденцію, тобто загальна тенденція розподілу часток у групах респондентів «старші дошкільники» та «молодші школярі (учні 1-х класів)» за всіма параметрами аналізу зберігається.

Кількісний та якісний аналіз емпіричних даних надає нам можливість стверджувати, що за суттю розгортання психічного розвитку дитина 6–7 річного віку залишається дошкільником. Отже, в практиці виховання та навчання дітей необхідно враховувати параметр психологічної зрілості дошкільника.

Вплив соціальної ситуації розвитку (ДНЗ/школа) можна розглядати як зовнішній чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей. У той же час, світоглядні уявлення, які відображають розвиненість у дитини психічних якостей (мислення, уява), дають нам підставу розглядати світоглядні уявлення дитини дошкільного віку як внутрішній чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей.

Отже, вивчення та аналіз наукової психологічної, філософської, методичної літератури, проведене емпіричне дослідження дозволили констатувати, що найголовніша цінність у Світі це – людина, її життя; найголовніша цінність сім'ї – дитина; а для дитини найголовнішою цінністю є сім'я. Тому серед зовнішніх чинників прийняття дитиною соціально значущих цінностей вирішального значення набуває сім'я, а серед внутрішніх – вікові психічні новоутворення (світоглядні уявлення, етичні інстанції, мовлення, мислення, довільність поведінки, мотивація), які складають у своїй сукупності показник особистісного розвитку дитини.

3. Прийняття дитиною етичних інстанцій у взаємодії з дорослими та ровесниками

Процес становлення особистості та її моральної сфери розвивається та видозмінюється впродовж усього життя. Але базис, без якого людина не може існувати в суспільстві, закладається в дошкільному віці – періоді зародження та становлення етичних інстанцій. Розгляд етичних інстанцій розпочинається з понять добра та зла. Ці поняття відносяться до найбільш загальних понять моральної свідомості, позначають діаметрально протилежні характеристики соціальних явищ і виражають найважливіші установки моральної свідомості.

Моральні цінності – орієнтири для людської свідомості. Обираючи вищі цінності і діючи у відповідності з ними, людина утверджує свідоме ставлення до норм і принципів моралі, духовну цінність і дієвість своїх мотивів, цілісність своєї моральної свідомості. Реальне вираження людська моральність знаходить не у свідомості, і навіть не у діяльності як таких, а лише в царині живого спілкування. Саме в спілкуванні моральна

проблематика набирає довершеної форми, реалізує свій духовний і гуманістичний потенціал. Ознакою спілкування завжди виступає моральна спрямованість, моральна культура людей, що розкривається в спілкуванні (людяність, доброзичливість, дружелюбність, взаємоповага, співпереживання, ввічливість та ін.). Спілкування виступає як самостійна життєва цінність, що показує, в якій мірі людина стає потребою для іншої як людська індивідуальність. Тому врахування індивідуальності іншого, поважання її – одна з суттєвих вимог моральної культури спілкування. Першочергової ваги в розвитку моральної культури спілкування набувають здатності людини до спілкування, ті переваги у виборі форми й стилю спілкування, котрі виробляються нею в процесі виховання.

В основу нашого дослідження ми поклали компетентнісний підхід, за яким результати навчально-виховної роботи з дошкільниками розглядаються як особисті досягнення дитини. Про компетентнісний підхід до формування змісту дошкільної освіти йдеться в Державному Стандарті освіти – Базовому компоненті дошкільної освіти України (БКДО). Отже, можна зробити висновок, що в змісті соціально-комунікативної, родинно-побутової та ігрової компетентностей прописані елементарні норми моральної культури спілкування дітей старшого дошкільного віку з дорослими та однолітками, які повинні бути сформовані на кінець перебування дітей у дошкільному навчальному закладі, отже на початок навчання у школі.

Соціально-комунікативна компетенція старшого дошкільника – це ті соціально значимі цінності, які повинні бути сформовані в дитини на кінець перебування в ДНЗ. Вона включає в себе обізнаність дитини з різними соціальними ролями людей; з елементарними соціальними та морально-етичними нормами міжособистісних відносин; здатність дотримуватись їх у процесі спілкування, взаємодіяти з людьми, які її оточують; узгоджувати свої дії, поведінку з іншими; усвідомленість місця дошкільника в соціальному середовищі, позитивне сприйняття себе; вміння співпереживати, співчувати, допомагати іншим, обирати відповідні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях. Отже, соціально-комунікативна компетенція дошкільників у сфері стосунків з дорослими та однолітками інтегративне особистісне утворення, яке являє собою наявність уявлень про етику поведінки, елементарних умінь і навичок культури поведінки, систему ставлень до дорослого та дитини, які мають прояв через особистісні якості, мотивації, ціннісні орієнтації, які дозволяють здійснювати спілкування, що забезпечує індивідуальний стиль етичної поведінки.

Соціально-комунікативна компетентність у системі відношень «дитина – дорослий», «дитина – дитина» характеризується п'ятьма компонентами:

1) готовність до соціальних стосунків з дорослими та однолітками (мотиваційний компонент);

2) володіння знаннями про добро – зло, добре – погано у стосунках з дорослими та дітьми (когнітивний компонент);

3) дотримання етичних норм (використання досвіду) в різних стандартних та нестандартних ситуаціях соціальних стосунків з дорослими та однолітками (поведінковий компонент);

4) ставлення до змісту компетентності й об'єкта її застосування (ціннісно-смысловий компонент);

5) здатність регулювати процес і результат прояву компетентності (емоційно-вольовий компонент).

Отже, дитину можна вважати соціально компетентною, якщо вона засвоїла етичні норми соціальних стосунків, має уявлення про себе як об'єкта та суб'єкта соціальних стосунків, надає адекватну оцінку поведінці при вирішенні соціальних завдань.

У змісті родинно-побутової компетенції старшого дошкільника чітко означені норми соціальних стосунків з рідними, близькими людьми.

Відповідно до БҚДО родинно-побутову компетенцію у дитини старшого дошкільного віку вважають сформованою, якщо дитина:

- обізнана з нормами та правилами сімейного (родинного) співжиття;
- здатна їх дотримуватися;
- уміє підтримувати доброзичливі, дружні, довірливі стосунки в родинному колі, виявляти турботу і любов до рідних та близьких членів родини.

З огляду на системотворче значення цінностей у структурі особистісних утворень, за основу вивчення сформованості компетенцій старших дошкільників приймаємо сформованість їх ставлення до дорослих і однолітків, яке виявляється через систему морально-етичних проявів у спілкуванні, прийнятих у суспільстві. В основу діагностичних методів покладено спостереження за поведінкою та діяльністю дитини, бесіду за картинками, ігрові діагностичні завдання. Отже в умовах безпосереднього та опосередкованого програвання в уяві комунікативних ситуацій, аналізу їх у вигляді словесних і візуальних форм робимо висновки про рівень сформованості етичних уявлень старших дошкільників.

Інформаційним при дослідженні є показник, який визначає сформованість знань про добро та зло (когнітивна складова) і має прояв у елементарних висловлюваннях і судженнях. Проявляється, по-перше, в оцінюванні і розрізненні дитиною того, що гарно та погано, корисно та некорисно, що є добро та зло. По-друге, в усвідомленні значення, тобто чому це гарний чи поганий вчинок, добре це чи погано тощо.

Наведемо приклади елементарних висловлювань і суджень дітей про добро та зло. Висловлювання дітей надаються в оригіналі, без редакторських правок.

Полина (6 років): добро – це коли ми робимо хороші поступки, помагаємо, слухаємося. Зло – коли робимо погано. За добро ми говоримо спасибі. Допомогати дорослим – це добро. Дякувати дорослим – це їм допомагати, знайти щось. Якщо не будеш добрим до дорослих – накажуть. Наказують справедливо, якщо заслуговуєш, коли робиш погано, тоді будеш жити без іграшок. Якщо просять зробити, а я не роблю, то справедливо говорять, що так не можна.

Ярослав (6 років): Добро – це коли все мирно, зло – коли неприємно. Добре – це коли дякують мамі й татові за те, що вони вчать, це дякувати за хороше діло. Це говорять: «Я дуже дякую, що ви зробили хороше діло». Хороше діло – це поступати по чесному – справедливо. Дорослі поступають справедливо, роблять добро, коли діткам говорять дякую за гарні вчинки. Погано, коли ти робиш гарно, а дорослі ругають – це дуже несправедливо.

Наведемо приклади елементарних висловлювань і суджень дітей у відповідях на запитання про те, чи цікаво їм, коли розповідають про правила поведінки з дорослими та дітьми.

Вероніка (6 років). Мені цікаво, бо я хочу бути культурною дівчинкою. Але іноді, коли слова нудні, моя голова втомлюється і я не дуже люблю.

Василько (5,7 років). Мені цікаво, бо я хочу про все знати і не робити поганого, як хулігани.

Назар (6 років). Мені іноді не цікаво, а я слухаю, бо у мене буде сестричка, а їй буду розказувати, і в школі це знадобиться. Треба вчитися, щоб вміти дружити.

Поведінкова складова – дії, вчинки дитини, тобто як вона себе поводить з іншими людьми (дорослими, дітьми).

Поведінка – вищий ступінь, в якому найяскравіше проявляються взаємозв'язок між свідомістю, особистістю та діяльністю, виступає одна з форм реалізації людини як носія свідомості в повсякденній життєдіяльності.

Поведінка являє собою різновид людської діяльності. Під поведінкою розуміють визначеним чином організовану діяльність, яка здійснює зв'язок організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлених дій – вчинків.

Вчинки – це специфічний вид розумово-вольової дії суб'єкта, які є складовою частиною людської поведінки й специфічною формою вираження ставлення суб'єкта до оточуючого середовища.

Опосередковану роль у поведінці людини відіграють психологічні властивості, емоції і стани, які детермінують особистість у момент тієї чи іншої вчинкової дії.

Тому, розглядаючи поведінку особистості, треба враховувати широкую гаму її детермінант, їх роль у той чи інший момент здійснення вчинку як зовнішнього прояву людської поведінки.

Звернімося до БКДО й виділимо показники сформованості поведінкової складової особистісно-оцінної компетенції дошкільника:

- може обґрунтувати своє ставлення, пояснити свою думку;
- адекватно реагує на різні життєві ситуації, намагається стримувати негативні емоції; співвідносить характер емоційної поведінки з її наслідками для тих, хто поряд; передає свої почуття мимікою, жестами, словами;
- передбачає результати своєї діяльності, знає їх значення для себе та інших; усвідомлює свою відповідальність за вчинене;
- здатна досягати поставленої мети;
- орієнтується у власних чеснотах і вадах, виявляє самоповагу, елементарну гідність, впевненість у своїх можливостях;

- розуміє, що самовихваляння є негативним проявом, який зачіпає гідність інших;
- здатна до самооцінки, довільної регуляції власної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Ступінь розвитку поведінкової складової компетенції) оцінюється під час проведення бесіди з дитиною, використання методу спостереження.

На основі змісту означених в БКДО компетенцій можна створити ідеальний портрет дошкільника з високим рівнем сформованості етичних інстанцій для того, щоб мати можливість порівнювати поведінку певної дитини з еталонною і розробляти шляхи для подальшої роботи з дітьми. Отже, у такої дитини на достатньому рівні розвинені соціально-значимі цінності – розуміння добра, та зла, справедливості. Дорослого дитина сприймає як носія соціально-значимих моральних цінностей. Соціально-комунікативна компетенція сформована в повній мірі й відповідає стандарту якості освіти на 100%. У старшого дошкільника гармонійно сформована сукупність умінь, емоційного ставлення та його поведінкових реакцій.

Дитина обізнана з елементарними соціальними та морально етичними нормами міжособистісних взаємин (у колі суспільного та сімейного (родинного) співжиття), самостійно дотримується їх під час спілкування з дорослими та дітьми. Здатна взаємодіяти з дорослими та однолітками, які її оточують: без нагадувань дорослих використовує ввічливі слова в спілкуванні, узгоджує свої дії, поведінку з дорослими та однолітками, усвідомлює своє місце в соціальному середовищі. Вміє співпереживати, співчувати, допомагати дорослим та дітям, самостійно обирає відповідні способи спілкування з дорослими та однолітками в різних життєвих ситуаціях. Поважає працю дорослих, вміє адекватно оцінити дії дорослого, вразі проявів неповаги. Позитивно сприймає інформацію про правила поведінки у спілкуванні з дорослими та однолітками. Правильно оцінює дії інших дітей у спілкуванні з дорослими та дітьми. Підтримує доброзичливі, дружні, довірливі стосунки, виявляє турботу, любов, товариську до інших людей. Аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що у дітей старшого дошкільного віку, які перебувають в умовах ДНЗ, сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим представлена такими якісними та кількісними характеристиками:

– високий рівень розвитку, що говорить про сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим у повній мірі, свідчить про гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового, ціннісно-смыслового, емоційно-вольового, мають 2% дітей;

– вище середнього рівень розвитку, що говорить про сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим у достатній мірі, свідчить також про гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового, ціннісно-смыслового, емоційно-вольового, мають 22,4% дошкільників;

– середній рівень розвитку, що вказує на сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим, свідчить про відносну гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів, мають 63,2% дошкільників;

– нижче середнього рівень розвитку демонструють 10,2% дошкільників, у яких мінімальна сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим у достатній мірі, що свідчить також про дисгармонію розвитку усіх п'яти її компонентів;

– низький рівень розвитку демонструють 2,04% дошкільників, у яких етичні інстанції у взаємодії дитини з дорослим несформовані, і це свідчить також про дисгармонію розвитку усіх п'яти її компонентів.

У дітей старшого дошкільного віку, які отримують освітні послуги в умовах інших установ («школа-дошкільний навчальний заклад», «загальноосвітня середня школа»), сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим представлена такими якісними та кількісними характеристиками: – високий рівень розвитку мають 2,17% дітей; – вище середнього рівень розвитку мають 32,6% дошкільників; – середній рівень розвитку мають 54,3% дошкільників; – нижче середнього рівень розвитку мають 10,8% дошкільників; – низького рівня розвитку не виявлено.

Емпіричне дослідження показало, що високий рівень сформованості етичних інстанцій у дітей з дошкільного навчального закладу (ДНЗ) та загальноосвітньої школи (ЗОШ) практично на одному рівні. Дослідження свідчить про те, що більша частина дітей дошкільного віку, які перебувають в умовах ДНЗ (87,64%) та ЗОШ (89,07%), мають достатні показники рівня сформованості етичних інстанцій у взаємодії дитина – дорослий, що свідчить про засвоєння етичних норм соціальних стосунків, наявність уявлень про себе як об'єкта та суб'єкта соціальних стосунків, умінню надавати адекватну оцінку поведінці при вирішенні соціальних завдань і лише незначна частина дітей ДНЗ (12,24%) та ЗОШ (10,8%) потребує особливої уваги при формуванні гармонійності розвитку п'яти її компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового, ціннісно-сміслового, емоційно-вольового.

Формування соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників починається зі створення у них необхідного запасу елементарних етичних норм і є процесом, який здійснюється під дією життєвих відносин і впливів, які мають моральні норми. У процесі морального виховання формуються етичні інстанції, розвивається здатність до етичних оцінок у повсякденному житті.

Формування соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників тісно пов'язане зі зміною характеру їх взаємовідносин з дорослими. На основі останніх народжуються моральні уявлення і почуття, які мають назву – внутрішні етичні інстанції.

Внутрішні етичні інстанції – засвоєні дошкільником моральні норми, які регулюють його поведінку відповідно до соціальних вимог.

Споконвічно, через такі інститути, як сім'я, культурні та освітні структури, громадські об'єднання тощо, суспільство прагнуло створити

належні умови для морального розвитку дошкільників. Моральні якості, почуття шестирічної дитини мають прояв в інтересі до життя іншої людини, у співчутті до її потреб, у захисті та погодженні своїх інтересів з потребами оточуючих людей. У спілкуванні з дорослими, завдяки соціальному оточенню й навчанню, формується особистість, здатна відчувати й емоційно виявляти свої почуття. Однак у більшій частині дітей безпосередні емоції легко витісняють знання про правильне й неправильне, про потрібне й заборонене.

У поведінці дітей відмічається невідповідність між правильним словесним відтворенням моральних уявлень і діями, вчинками. Ще до недавнього часу цей феномен пояснювався неспівпадінням розвитку уявлень й досвідом моральної поведінки дошкільників. Вважалося, що оптимізація виховних впливів, спрямована на організацію взаємовідносин дитини з оточуючими людьми, – надійний засіб зближення реально діючих мотивів, який і сприяє формуванню соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників.

Однак, як виявилось, навіть дотримання дитьми правил моральної поведінки не є гарантією сформованості у них гуманізму. Дії і вчинки дошкільників у взаєминах з однолітками й дорослими нерідко позбавлені тієї чуттєвої основи, яка необхідна для співпереживання негараздів чи радощів товаришів, батьків. Спілкуванню ж дошкільника з дорослим взагалі властива односпрямованість емоційних проявів: дитина виступає не стільки суб'єктом емоційної співдії іншій людині, скільки об'єктом прикладання почуттів з боку дорослого, що не створює передумов для формування соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників.

Щоб подолати «перешкоду» у формуванні соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників, більш детально розглянемо питання про справедливість як соціально значиму цінність.

Скільки разів за день ми чуємо як від дітей, так і від дорослих: «Це несправедливо!», «Все по справедливості й нема, на що ображатися». Що мають на увазі говорячи «справедливо», «несправедливо»? Що означають ці поняття? Розглянемо, що таке справедливість і чому так важливо для дітей дошкільного віку розуміння її.

Справедливість – одна із загальнолюдських соціально значимих цінностей, яка на міжособистісному рівні виступає як моральна якість. Глибоко моральна за своєю сутністю вона затребувана як у груповій, так і в персональній взаємодії.

Справедливість – це чесне та правдиве ставлення (дія, рішення), досить рідкісна якість, яка виражається в здатності піднятися над собою та своїми особистими інтересами. Справедливість означає, що кожен отримує те що заслугує.

Психологічні аспекти цього поняття полягають у наступному – справедливий розподіл прав на будь-що і розподіл обов'язків може здійснюватися не лише між людьми, а і між людиною та її долею («яка несправедлива, жорстока доля», «отримав по заслугі»), між людиною

та іншими живими істотами, при цьому завжди відбувається оцінка за певним набором правил.

Вважається, що справедлива людина високоморальна. Проявляти моральні емоції може лише «моральна особистість», яка має життєві цілі. Основу вибору та переваг моральної особистості складають умови, які дозволяють їй вибудовувати своє життя таким чином, що людина може, на стільки це можливо, виразити свою природу як вільної та розумної сутності. Такими умовами є справедливе ставлення та вчинки у співвідношенні з базовими цінностями з принципами справедливості, які ґрунтуються на контролі совісті.

Тобто моральна особистість є цільною особою, що має прояв у взаємодії її життєвого плану, який базується на бажанні здійснити вибір заходами, сумісними з почуттям чесності, правильності, справедливості.

Виникає запитання, які дії є справедливими, коли справедливо вчиняють? Узагальнена відповідь така:

Справедливо це коли:

- Правила одні для всіх.
- Всі несуть однакову відповідальність за порушення правил.
- Ні до кого не ставляться винятково, ставлення до всіх однакове.
- Добрі діла відзначаються, заохочуються.
- Оцінка однієї і тої ж роботи відбувається не в залежності від ставлення до особистості, а від кінцевого результату роботи.

Справедлива людина вміє поступати так, як велить їй серце у згоді з істиною та правдою, навіть тоді, коли це їй не вигідно, не в її інтересах. Справедлива людина, приймаючи справедливе рішення, думає не про себе (про свою користь, інтереси), а лише про те, щоб усе було правильно, чесно. Вона вчиняє по совісті, як підказує їй серце.

Несправедлива людина часто не вміє поступати (думати, ставитися, приймати рішення) чесно та правильно. Коли їй щось хочеться вона швидко забуває про чесність й справедливість, починає хитрувати і робить те, що хочеться їй самій, тобто враховує й керується лише своїми особистими інтересами та думками.

Основи справедливості, зокрема справедливе ставлення до іншої людини (дитини, дорослого), закладаються досить рано, ще в дошкільному віці. Психологи та педагоги відмічають появу передумов до розвитку справедливого ставлення вже в старшому дошкільному віці, підкреслюючи при цьому виключне значення керівництва з боку дорослого.

Старший дошкільний вік – початок орієнтації в області моралі, тому що в цей період дошкільник починає оцінювати вчинки інших людей і свої особисті. Однією з характерних особливостей дітей шостого року життя є захопленість дитиною своїми діями й бажанням дізнатися, чи відповідають вони правилам. У результаті в свідомості малюка виникає проблема добра та зла, що є частиною особливої чуттєвості свідомості дитини цього віку. В душі дитини відбуваються зміни, які потребують від дорослого особливого ставлення, а також знань про ті

зміни в психіці дитини, які відбуваються. Делікатність дорослого поширюється на моральне життя дошкільника, тому що формування її основ є основним завданням цього віку. Якщо пропустити період, коли природа дає людській душі особливу чуттєвість до норм моралі, то можна передбачити, що ці питання можуть більш ніколи не постати. Якщо в сенситивний період не розвинути моральні якості особистості, тоді на більш пізній стадії розвитку виникає ситуація, яка потребує зовнішніх умов для соціальної адаптації. Почуття справедливості народжується в душі дитини в сенситивний період одночасно з розумінням зв'язків між діями та потребами дітей. Почуття справедливості не є вродженим, але вкорінюється в душі людини та її розвиток можна відзначати, спостерігаючи за розвитком дитини.

Справедливість, як її традиційно розуміють вдома, в дитячому садку, в школі, часто розглядається як «розподільча справедливість», все для всіх повинно бути однаковим (речі, увага, ставлення, заохочення, покарання тощо). Але є суттєва різниця між проявом справедливості, яка пов'язана з зовнішніми речами, й справедливістю як почуттям, що виникає в душі людини та регулює відносини між людьми. На які моменти у формуванні почуття справедливості необхідно звертати увагу?

Дітям старшого дошкільного віку дуже важливо виходити за межі звичного кола спілкування (наприклад сімейного). Те, що малюки старшого дошкільного віку відвідують ДНЗ, дуже важливо для цього віку, тому що це дає можливість більш широкого кола соціальних стосунків і встановлення певних моральних принципів. У ДНЗ діти об'єднуються навкруги цих моральних принципів, які ними приймаються. Одні з них стосуються того, що треба допомагати молодшим, поважати старших, інші полягають у тому, що всі беруть обов'язок не робити певних речей. Це дає певне відчуття моральної відповідальності. Це стартова відправка для певного рівня моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Так малюк шостого року життя в устремління здійснити добрі діла може бути й неуспішним, але у нього є внутрішнє почуття, що він зробив щось добре, гарне, те, що є добром. Одним з головних проявів порушення почуття справедливості є відсутність моральних емоцій. Якщо ми, маючи почуття справедливості, комусь завдали збитків або порушили його права, то ми будемо почувати себе винними й готовими бути покараними, засудженими, готовими відшкодувати збитки. До почуття провини в дітей ведуть природні установки любові й довіри до тих, хто має владу (батьків, родичів, педагогів, інших дорослих), коли дитина порушує адресовані їй установки. Відсутність цього морального почуття є свідченням відсутності природного зв'язку між дитиною й дорослим. Також при невиконанні обов'язків, які визнаються групою, виникає почуття провини, яке обумовлюється установками дружби й взаємної довіри. Відсутність почуття провини може вказувати на відсутність прив'язаності дитини до членів дитячого колективу, відсутність дружніх стосунків дитини з іншими шестирічками, взаємної довіри дитини з дорослими та однолітками, які лежать в основі почуття справедливості. Почуття

справедливості дозволяє дітям самим регулювати взаємовідносини з дорослим, у колективі однолітків та з оточуючим світом взагалі.

Тобто враховуємо потребу дитини вийти за рамки звичного кола сім'ї та ДНЗ, сприяємо зростанню моральних почуттів та побудові моральності в людській душі, підтримуємо інтелектуальний розвиток дошкільника в процесі становлення внутрішніх етичних інстанцій, що регулюють життєдіяльність дошкільника.

Процес формування етичних інстанцій вимагає постійної актуалізації вибору своєї моральної позиції. Для цього необхідно перед дитиною поставити проблему, яку вони можуть самі вирішити, використовуючи свій досвід, спостерігаючи за тими чи іншими явищами й подіями. Необхідно дітям так ставити запитання, щоб малюки мали змогу висловити свою точку зору, а не просто відтворити раніше почуте. Це запитання на кшталт: Що? Де? Коли? Чому? Навіщо? Як? Що це? Що ти про це думаєш? Що ти уявляєш? Що відчуваєш, бачиш, чуєш? Що або які емоції у тебе виникають? Де ти міг з цим зустрічатись? Бачити? Чути? Коли ти міг з цим зустрічатись? При яких умовах? Чому це важливо знати, використовувати? Чому про це необхідно говорити? Навіщо тобі це потрібно? Твоїй сім'ї? Твоїм батькам? Як ти будеш це використовувати в своєму житті? Як цей матеріал можна використати? Як за допомогою цього матеріалу можна вирішити важливі для тебе завдання?

Такі запитання підштовхують дитину до самоаналізу, напрацювання своїх особистих, значимих для неї позицій. Цей шлях надає досвід до самостійного розв'язання проблемних питань, стимулює бажання дитини про щось здогадатися, встановити щось подібне, закономірне.

У той же час дорослий постійно звертається до особистого досвіду дитини, до її внутрішнього світу, працює з малюком; дитина сміливіше висловлює свої думки, стає більш активною та свідомою. Спілкування дорослого з дитиною на основі діалогу надає дитині можливість також звернутися до суб'єктивного досвіду дорослого, створити умови для рівноправного продуктивного досвіду взаємодії. Продуктивна побудова міжособистісних відносин можлива лише в позиції: «Я – хороший, ти – хороший». У такому положенні дитина вважає себе цінною та значимою і думає, що інші люди також є цінними й значимими. У такий спосіб формується найважливіша цінність – цінність людини та особистісних відносин із соціальним світом.

4. Мотиваційна складова вибору дитиною соціально значущих цінностей

Дошкільнята перебувають на порозі нового етапу свого життя, а саме шкільного навчання. Тому ступінь сформованості мотивів поведінки, ступінь присвоєних соціально значущих цінностей може визначати не тільки подальший успіх у навчальній діяльності, а й статусне положення в колективі, почуття самоповаги та ін. Мотиваційна складова особистості людини пронизує всі аспекти, всі рівні її буття, робить

вирішальний вплив на здійснювані нею вчинки, регулює і спрямовує її діяльність, служить джерелом життєвої активності.

Всі мотиви поведінки до старшого дошкільного віку утворюють певну систему взаємовідносин, підпорядкованість, тобто виникає ієрархія мотивів, що є найважливішим новоутворенням у психічному розвитку дошкільника. Більш високі за своєю значимістю мотиви починають підпорядковувати собі інші. У дошкільника поступово формується вміння стримувати свої вчинки, викликані менш значущими мотивами.

Головне досягнення дошкільного дитинства – супідрядність мотивів. Вона з'являється на початку дошкільного віку і з часом розвивається. Супідрядність приводить, вважають Л. Венгер і В. Мухіна до того, що ці різноманітні мотиви втрачають рівноправність, перестають бути рівнозначними для дитини, вони набувають певної системи, одні з них починають переважати над іншими. Дитина може відмовитися від привабливої гри заради більш важливого для неї, хоча, можливо, і більше нудного заняття, схваленого дорослим.

Шостий – сьомий рік життя належить до перехідного («кризового») вікового періоду. У шестирічної дитини, порівняно з семирічною, недостатньо сформовані центральні гальмівні процеси, значно нижча довільність поведінки, висока стомлюваність, менш сформована здатність до концентрації і до переключення уваги, переважає ігрова мотивація.

У шестирічному віці починає формуватися новий тип поведінки. Поряд з особистими мотивами набирають силу загально значимі, колективістичні мотиви.

Вчинки набувають глибокої моральної оцінки. З шестирічного віку зростає здатність оцінювати свою діяльність і поведінку. В першу чергу дитина орієнтується на вказівку і оцінку дорослих – батьків, згодом, учителів.

Шести – семи річки вміють товаришувати, можуть погоджувати свої дії з діями інших дітей у спільних іграх, діяльності і праці та схильні до співпереживання. Але не завжди вони можуть стати на точку зору іншого, пожертвувати своїми особистими інтересами заради загальних, групових інтересів. Імпульсивні дії і вчинки, під впливом ситуаційних емоцій, ще іноді проявляються поряд з певними формами довільної поведінки. Дитині складно стримувати себе, гальмувати небажані дії, регулювати свою поведінку з допомогою вольового зусилля. Свідоме управління своєю поведінкою тільки починається.

Діти старшого дошкільного віку можуть вже оцінити певні вчинки однолітків по групі, деяких героїв зі знаних їм мультфільмів, казок, підводячи їх під деяку категорію узагальнених моральних якостей.

Вже у старшому дошкільному віці з'являються зачатки таких суспільно значущих, соціальних почуттів, як любов і повага до праці, почуття патріотизму в його найпростіших проявах, для започаткування почуття обов'язку – одного із важливих моральних почуттів.

На сьомому році діти усвідомлюють себе майбутніми школярами, а у вихователів бачать учителя. У дошкільному віці дитині має бути при-

щеплене почуття відповідальності перед собою, перед дорослими за свої вчинки та дії. Оволодіваючи первісними формами навчальної діяльності, а також беручи участь у колективних формах праці та ігор, вона набуває вміння співпереживати, поділяти загальні інтереси, проявляти волюві зусилля, в неї формується організованість, дисциплінованість. І головне, при цілеспрямованому вихованні у дитини зріє готовність до навчання в школі.

Дошкільну зрілість можна визначити по сформованості емоційних процесів, що важливо для сприйняття будь-якої нової інформації для розвитку різного роду емоцій, по сформованості когнітивних процесів сприймання, уваги, пам'яті, уявлення, мовлення тощо. А також по сформованості волевих процесів, які надають дитині можливість довільної регуляції поведінки. Сформованість і зрілість цих процесів надає дитині можливість з успіхом навчатися у школі.

І одним із головних факторів розвитку дошкільної зрілості вважаємо правильну організацію життєдіяльності дитини, яку і можуть забезпечити найближчі люди – батьки, забезпечуючи простір її дитинства самим необхідним не тільки у фізичному плані, але і в духовному, моральному, ціннісному. Тому включеність дитини в спільну діяльність з дорослим та однолітками надасть силу пізнавальній активності і мотивації.

Дослідження мотиву вибору дошкільниками соціально значущих цінностей проводилось індивідуально з кожною дитиною. У протоколі фіксувались емоційні реакції дитини, а також її пояснення. Дитина повинна була дати моральну оцінку, мотивувати свою оцінку тим подіям, зображеним на картинках вчинкам, що дозволить виявити ставлення дитини до тієї чи іншої моральної норми. З дошкільниками проводилася бесіда з метою реального вибору вчинку та його мотивації.

Дослідній роботі передувало визначення критеріїв та показників морального вибору дошкільників. Серед них когнітивний критерій: знання моральних норм та правил поведінки, аналіз морального змісту ситуації вибору, оцінка способів вирішення ситуації вибору адекватно моральним нормам; мотиваційний критерій: ставлення до ситуації морального вибору (прояви активності, її характер), емоційний відгук на стан учасників ситуації морального вибору, моральне мотивування здійсненого вибору; дійовий критерій: прийняття рішення про моральний вчинок у ситуації вибору, здійснення позитивних вчинків у ситуаціях морального вибору, моральна цінність наслідків вчинків у ситуаціях вибору; оцінний критерій: критичність оцінки дитиною власних дій у ситуаціях вибору, об'єктивність самооцінки дитини та адекватність моральним нормам. У дослідженні було представлено 5 рівнів:

1-й рівень дорівнював 1 балу, коли дитина не могла зовсім оцінити поведінку інших. У дитини зовсім немає ніяких знань зі змісту моральних норм та правил поведінки. Мовчали або казали, що не знають.

2-й рівень – дитина оцінює поведінку інших, але не пояснює свою думку (не мотивує). Виявлено у дітей, які мають обмежені знання про зміст моральних норм та правил поведінки, не розуміють їх значення, не можуть

проаналізувати ситуацію вибору та виявити альтернативи. У ситуаціях вибору вони систематично порушують моральні норми та правила.

3-й рівень – дитина оцінює поведінку інших правильно, пояснює свою думку, мотивує за допомогою навідних запитань, – 3 бали. Виявлено у дітей, які мають певні знання про зміст моральних норм, але не завжди розуміють їх значення.

4-й рівень – дитина оцінює поведінку інших правильно, пояснює свою думку (мотивує), формулює правило поведінки доречно до цієї ситуації, але не завжди чинить саме так, – 4 бали. Виявлено у дітей, які мають відповідний віковий рівень знань про зміст і значення моральних норм, у більшості випадків правильно аналізують ситуації вибору та адекватно оцінюють варіанти дій. Їх поведінка в цілому позитивна, проте її мотиви в окремих випадках можуть не мати морального змісту. Дитина дає адекватну моральну оцінку своїм вчинкам.

5-й рівень – дитина оцінює поведінку інших правильно, пояснює свою думку (мотивує), формулює правило поведінки, доречно до цієї ситуації, прагне завжди чинити правильно, – 5 балів. Виявлено у дітей, які мають відповідний віковий обсяг знань про моральні норми, розуміють необхідність їх дотримання в реальній поведінці, уміють проаналізувати ситуацію вибору, знайти альтернативи та адекватно їх оцінити. Мотивом вчинків дітей є прагнення безкорисливо робити добро іншим.

У нашому дослідженні найвищий 5 рівень отримали 34,7% дошкільників і тільки 3,45% молодших школярів. Тобто дошкільники опинилися на більш високому щаблі в поєднанні і дотриманні моральних норм поведінки. Хоча школярі могли бути більш відвертими, вони дійсно все знають, формулюють, але не дотримуються цих правил, про що саме і говорить 4 рівень вибору школярами та їх поясненнями – 62,1% і 20% дошкільників опинилися на 4 сходинці.

Важливо засвідчити, що у загальних рисах старші дошкільники знають основні правила поведінки, можуть у достатній мірі пояснити їх зміст. Проте за умови розширення змісту запитань виявилось, що дітям важко дати більш повну відповідь. Можна стверджувати, що знання дошкільників мають уривчастий, фрагментарний характер, що свідчить про відсутність системності у їх засвоєнні; більшість дітей не розуміють доцільності виконання норм поведінки, не вміють виділити і сформулювати моральну проблему, що призводить до розбіжностей між існуючою теоретичною обізнаністю, оцінкою подій і поведінкою у реальних ситуаціях.

Експериментально виявлено, що найбільш важливими для себе діти в основному вибирають ті цінності, які можуть найкраще пояснити. Так, наприклад, термінальні цінності: сім'я, дружба, здоров'я та ін. дитина пояснює з більшою легкістю, ніж пояснення понять інструментальних цінностей, таких як наполегливість, допитливість цілеспрямованість тощо.

Чому діти зробили вибір на користь цінності сім'я? Сім'я для них це все: цілий всесвіт, із якого вона черпає сили та енергію для свого жит-

тя, навчається мудрості, знань, набирається досвіду, навчається милосердю, любові до людей та доброти, що є сутністю вихованої людини. Як мотивували свій вибір дошкільнята?

У першій серії дослідження більшість із дітей старшого дошкільного віку 83,2% і 75,9% молодших школярів дали узагальнене пояснення поняттю. Висловлювання і судження дітей: «Родина це люди, у яких є діти і вони дуже щасливі». «Всі дружно живуть у сім'ї, не сваряться, поступаються меншим, дозволяють грати на комп'ютері», «Дружно живуть, не ображають один одного, жаліють», «Всі родичі живуть разом, ніколи не розстаються, ходять разом на вулицю», «Люди, які виховують дітей, роблять дітей хорошими». «Тому, що вони люблять один одного. Тому, що вони тебе народили, ще братиків і сестричок». «Тому, що вони разом радуються. Разом доглядають один за одним, турбуються, люблять один одного». «Тому що вони все роблять разом. Разом проводять вільний час». «Тільки в сім'ї захищають один одного, не ображають і не б'ють». «Тому, що саме з сім'єю класно купувати іграшки». «Тільки в родині можна дивитись планшет і TV разом, грати разом в ігри». «Не тільки тому, що живуть разом тато, мама, дочка або синочок, а вони зустрічаються після роботи, сидять за одним столом і посміхаються – купаються в щасті». «Я люблю тата і маму, коли вони щасливі. Люблю, коли сім'я сіла біля вікна і вона разом, разом завжди весело і цікаво».

У другій серії: відбір чотирьох «головних для дитини», найважливіших ситуацій вказувало на змістовне наповнення провідних для дошкільника ціннісних орієнтацій. Результати другої серії були такі: вибір цінності сім'я виявився таким: 77,9% дошкільників і 80,3% молодших школярів вибрали саме цю цінність.

Це красномовно говорить про те, що сім'я асоціюється у дітей з душевним теплом, з почуттям безпеки, тут вона найчастіше отримує увагу, доброту, любов з боку дорослих. Саме завдяки батькам діти пізнають життєві істини, наслідують зразки поведінки, вчать оцінювати різні події, набувають досвіду взаємин з іншими людьми, вчать культури поведінки та спілкування з оточуючими. І про це все діти розповідають у своїх висловлюваннях. Дитині потрібно відчувати любов і турботу (бути поруч з дитиною, спілкуватися з нею, ніжно торкатися її; відчувати чуйність (постійно реагувати на поведінку та стосунки дітей); повагу (вірити в здібності та можливість дитини); емпатію (розуміти та приймати емоційний стан дитини); щирість (бути правдивими у взаємостосунках з дитиною).

Поряд з сім'єю дитина часто вибирає таку цінність, як щастя. Як мотивують діти свій вибір, вибираючи цінність щастя? За нашими даними, в першій серії тільки 48,4% дошкільників і 36,2% школярів вибирають таку цінність, як щастя, приємно, що майже всі діти добре розуміють це поняття, правильно дають узагальнене пояснення йому. У другій серії роблять вибір – 17,9% дошкільників і 24,1% школярів.

Чому вони вибирають саме це поняття? Міркування дітей щодо вибору ціннісної орієнтації щастя були такими: «Щастя, коли все добре, коли всі дружать, на серці весело», «Щастя – це здоров'я, коли все добре», «Люблю, коли в сім'ї всім радісно і всі задоволені», «Люблю, коли всім у сім'ї добре, весело», «Тому що мрієш про щось хороше». «Бо я люблю відпочивати». «Бо я люблю відпочивати з татом і мамою на морі, камінчики люблю збирати». «Тому, що подобається робити щось хороше і всі інші щасливі від цього». «Коли ділишся з кимось, стаєш щасливим і веселим». «Щастя треба добиватись, тоді буде щастя». «Коли довго чогось хочеш, а потім це відбулося, тому це буде щастям і я його вибираю». «Коли з тобою діляться, дружать. Приїжджають гості і ми радуємось». «Комусь допомогти – це і є щастя. Тому, що це мрія».

Чому вибір цінності щастя отримав невисокий відсоток? Діти добре розуміють цю цінність, правильно описують і формулюють це поняття. Але думки і висловлювання з приводу цієї цінності діти в даному випадку асоціюють з цінністю сім'я, так, наприклад: «Люблю, коли в сім'ї всім радісно і всі задоволені», «Люблю, коли всім у сім'ї добре, весело», «Бо я люблю відпочивати з татом і мамою на морі, камінчики люблю збирати», «Щастя – це здоров'я, коли завжди все добре». Майже всі цінності між собою перегукуються. Одна цінність розкривається через іншу.

Вибір дитиною соціально значимої цінності як здоров'я знаходиться на високому щаблі в ієрархії цінностей. Здоров'я – це підтримка у дітей інтересу до занять фізкультури, потреба в систематичному гігієнічному догляді за своїм тілом та в щоденній руховій діяльності, ранкова гімнастика, участь у рухливих іграх, використання засобів профілактики захворювань, масаж, загартування тощо.

Майже всі діти розуміють таке поняття, як здоров'я, але вибирають його як цінність 81,05% дошкільників – і 77,6%, школярів, у першій серії. На нашу думку і за нашими спостереженнями, обираючи цінність здоров'я діти найбільше спирались не тільки на вподобану ними картинку, але усвідомлено мотивуючи свій вибір такими уявленнями, судженнями: «Тому, що я люблю спорт у садочку і займаюсь». «Тому, що фізкультура дає силу і здоров'я». «Бо тут дівчата і хлоп'ята віджимаються». «Щоб було здоров'я». «Щоб бути сильними». «Щоб ще краще робити зарядку, бо це здоров'я». «Тільки так стану сильним». «Стану сильним і не буду хворіти». «Люблю спорт». «Бути здоровим». «Люблю займатися спортом» – займається ай кі – до». «Бо розвиває м'язи». «Подаються здорові і сильні люди».

У другій серії вибору цей показник виявився таким: 52,6% дошкільнят і 53,4% школярів вибирають цю цінність як значиму для них. Наразі, чому такий досить високий відсоток? Бо дитина вже в цьому віці впевнена і розумово підготовлена в тому плані, що сильні, здорові, рухливі, прудкі люди багато чого можуть досягнути в цьому світі і тільки здорові діти зможуть добре навчатися у школі. Такий вибір го-

ворить про те, що діти і старшого дошкільного віку і молодші школярі правильно розмірковують, якщо буде здоров'я, в житті все складеться і вони виростуть і здоровими, і сильними, і сміливими, і цілеспрямованими, і наполегливими, і впевненими тощо.

Ціннісне поняття дружба – одна з форм міжособистісних відносин, заснована на глибокій особистій симпатії і прихильності, на єдності поглядів і інтересів з суттєвих життєвих питань, яка проявляється в тісному, довготривалому і різнобічному спілкуванні, взаємодопомозі і взаємній підтримці. Категорія дружби, дружніх стосунків, обов'язково спирається на спілкування з однолітками У спільній діяльності дітей повсякчас виникають ситуації, що вимагають узгодження своїх дій з діями інших, прояву доброзичливого ставлення до однолітків, уміння відмовитися від особистих бажань заради досягнення спільної мети. Цінність дружби, дружніх стосунків, спілкування та спільна діяльність з однолітками забезпечують вправлення дітей у позитивних моральних вчинках, сприяють закріпленню моральних норм у дітей.

Діти дошкільного віку дуже добре володіють цим поняттям. А вибрали як значущу цінність 66,3% дошкільнят і 39,7% молодших школярів. Мотивували свій вибір діти такими висловлюваннями: «Тому, що він не жадний». «Тому, що він уміє ділитися». «Людина друг дарує людині щастя». «Я люблю ділитися, а це дуже добре, особливо друзям». Тому, що зі мною теж ділиться братик завжди». «Тому, що коли діляться – це завжди дружба» та ін. Діти розуміють це поняття у дуже спрощеному аспекті, тобто якщо ти не пригощаєш однолітка цукеркою, або іграшкою, то він зовсім не друг. Діти майже зовсім не говорили про мотиви спільних інтересів про взаємну прихильність, симпатію, про співчуття і взаєморозуміння. Досить малий відсоток вибору цієї цінності і в першій і другій серії у школярів. Можливо це пов'язано з тим, що діти тільки прийшли до школи, йде психологічна адаптація до нових умов, до нових однолітків, до режиму дня тощо. Другий вибір соціально значущої цінності – 45,3% дошкільників і 13,8% школярів. Такий відсоток вибору цінності дружби міг утворитися за рахунок того, що молодший школяр, тільки поступивши до першого класу, ще не адаптувався до нового для нього середовища, не роззнайомився зі своїми однолітками, не знайшов ще спільних інтересів з однокласниками. А у дитини старшого дошкільного віку – усталений, знайомий колектив дітей, з якими він намагається підтримувати добрі стосунки.

Важливо наголосити на тому, що одним із мотивів, які спонукають дітей об'єднуватися і дружити, є задоволення ігровим спілкуванням. Потреба в спільній діяльності на межі дошкільного і молодшого шкільного віку займає провідне місце. Також важлива орієнтація на позитивні приклади спілкування та на позитивні якості особистості, які виявляються в спілкуванні дітей між собою. Дослідження виявило, що дитина завжди хоче дружити з тим, хто чимось пригощає, ділиться, з ким весело. У цих дітей практично не спостерігається безкорисливий мотив дружби,

у них завжди привалює якийсь інтерес. Добрим відносинам до людей, до одноліток важливо навчати, бо сама дитина цьому не навчиться ніколи.

Велику помилку роблять дорослі, коли надають пораду своїй дитині «з ким дружити можна, а з ким не можна». Саме в дошкільному віці дитині важливо надати можливість навчатися налагоджувати стосунки з однолітками, навчитися цінувати прихильність до себе та інтерес. Важливо навчити бачити в другові цінність, унікальність, бачити в спілкуванні найвищу радість, випробовувати задоволення від контактів з ним, від того, що друг поряд, що вони цікаві один одному і вони розуміють один одного.

Ціннісне поняття співпереживання – співчутливе ставлення людини до переживань інших людей і готовність допомогти їм. Тільки 34,7% дошкільників вибрали такий ціннісний орієнтир і 36,2% молодших школярів. Мотивація вибору значущої цінності була такою: «Тому, що там дівчинка поважає природу». «Дівчинка співпереживає ляльці, це їй подобається». «Дівчинці подобається ухаживати за подругою» та. ін. Слід зазначити, що в дошкільному віці відсутність співчуття, емпатії, жалості тощо ще не свідчить про відхилення, бо всі ці прояви вимагають високого ступеня розвитку центральної нервової системи, осмисленості, чого ще нема у дошкільника. У життєвих ситуаціях діти дошкільного віку, в своїй більшості, не завжди знають і вміють поспівчувати близьким. Після вибору дитиною такої моральної якості, як співчуття, було поставлено запитання: Чи вміє дитина співчувати іншому, коли та чимось засмучена? Як вона це робить, чому? Судження дітей були такими: «Вміє поспівчувати, пожаліти: заспокоює, гладить по голові» – 57,69%, тому що так роблять дорослі. «Говорить добрі, заспокійливі слова, все буде добре» – 15,38%, так треба, дитині так буде легше. «Жалко дітей, які сумують і плачуть за мамою» – 7,69%. «Пропонує пігулку чи підтримку, так роблять дорослі» – 7,69%. «Пропонує спілкування і підтримку» – 11,54%, так буде веселіше на душі. «Обіймає і каже, що любить маму, тата, брата і близьких» – 7,69%, так роблять дорослі.

Другий вибір значущої цінності співпереживання вибрали 10,5% дошкільників і 17,2% школярів. Кожна дитина по своєму відгукується на страждання іншого і робить ті чи інші кроки для покращення стану близької людини. Тому з самого раннього віку треба навчати дітей не тільки розуміти чужий біль та чужі страждання, але і переконань, що їх не повинно бути, їх треба відсторонити, з ними слід боротися, а для цього слід робити добрі справи.

Який вибір роблять діти означеного віку в сфері цінностей «людина – природа», «людина – техніка», «людина – мистецтво». Вибираючи сферу цінності «людина – природа» – краса природи 68,4% дітей дошкільників зробили вибір як соціально значущої цінності і 70,7% молодших школярів. Діти вміло підбирають картинки і правильно, узагальнено можуть пояснити це поняття. Загалом, поняття краса природи в уяві дитини – це чудовий світ, захоплюючий, неповторний, який розвиває

дитину, її мову, її розум, душу і здоров'я. Тому діти спирались весь час на спілкування батьків, їх розповіді, які і вводять дитину в цей світ природи і краси, допомагають зрозуміти певні явища, навчають любити природу свого краю. Мотивами до вибору цінності краси природи були вислови: «Тому, що люблю на природі допомагати мамі, бабусі в селі». «Люблю дихати свіжим повітрям – це здорово». «Тому що там дерева, кущі красиві, а я люблю все красиве». «На природі всі лагідно посміхаються, а це красиво». «Люблю гуляти і дихати свіжим повітрям». «Люблю спілкуватись з природою». «Я щасливий на природі». «Тому що на природі я набираюсь сил і здоров'я». «Просто люблю живу природу і подорожувати». Друга серія, – вибір тільки чотирьох найважливіших цінностей для тебе. Цифри вибору трохи менші, але вони є – 32,6% дошкільників і 34,5% школярів. Важливо, що ці цінності в їх житті є і вони знаходяться більш менш на достатньому рівні.

Аналізуючи сферу цінності – «людина – мистецтво» – краса мистецтва. Така складна і не завжди зрозуміла цінність для особистості дошкільника і молодшого школяра краса мистецтва, бо в ній зібрана вся культура і історія всесвіту. Мистецтво – специфічна форма духовного засвоєння світу людиною. Загалом краса мистецтва облагороджує особистість, спонукає її до самовдосконалення; збагачує її почуття, і волю, і розум дитини, роблячи її сильнішою та мудрішою. А розвинені почуття, у свою чергу, є важливим засобом формування творчих здібностей. Отож, становлення всебічно розвиненої особистості йде не тільки через відносини з прекрасною природою, а і через спілкування з творами мистецтва. Красу мистецтва як ціннісний орієнтир у першій серії вибрали 25,3% дошкільників і 22,4% школярів. Мотиви вибору були такими: «Мені подобаються пам'ятники, архітектура будинків, історія розбудови та розташування». «Подобаються історичні місця». «Просто подобається історія» та ін. У другій серії цю цінність вибрали – 6,3% дошкільників і 8,6% школярів. З бесід дітей достеменно відомо, що діти цього віку трохи знаються на архітектурі, можуть розказати про цікаві архітектурні споруди в різних країнах світу, майже кожна родина хоча б раз була у визначних місцях і дітям є про що розповісти. Про різні музейні пам'ятки діти, як дошкільники, так і школярі, можуть з захопленням розповідати.

Аналізуючи цінність сфери «людина – техніка» – краса техніки – 3,2% дошкільників і 22,4% школярів вибрали цю цінність у першій серії. Мотиви вибору цієї соціально значимої цінності означили такими судженнями: «Літачок», «Літак сподобався», «Тому, що тут літак», «Я завжди бачу літаки. Я колись літав на них», «Тому, що дівчинка мріє полетіти на вертольоті». Більшості із дітей довелося задавати допоміжні питання, тому що вони не могли навіть вибрати необхідну картинку.

У другій серії діти вибрали як значиму цінність – 12,6% дошкільників і 8,6% школярів. Виявилось, що для дітей ця цінність ще не значима. Вони просто вибрали картинку і по ній розповідали про те, що бачили. У дітей немає емоційного відгуку на цю цінність, хоча, коли

в бесіді задаєш багато питань, дитина розкривається, бо відчувається присутня когнітивна складова, просто дотепер ця цінність не присутня в поведінці дітей.

Аналізуючи сферу «Людина – людина» – зовнішня краса, як соціально значуща цінність була вибрана у 36,8% дошкільників і 50,0% школярів. У цьому випадку для дитини дошкільного віку зовнішня краса не має такого важливого і принципового значення. А мотивація з цього питання була такою: «Люблю бути гарним, це дуже добре вміти за собою доглядати». «Мені подобається, коли мені щось красиве купують до свята і просто так». «Я дуже гарна і хочу подібатись іншим». «Мені подобається дивитись за своєю красою». «Бо я люблю сама собі наводити красу». У другій серії цінність зовнішня краса була вибрана дітьми дошкільниками в 7,4% і 22,4% школярами. Цікаво, що сучасні діти більш схильні приділяти увагу зовнішнім показникам особистості, різним модним тенденціям, фешен індустрії. ЗМІ постійно показують і рекламують все привабливе, зовнішньо красиве, казкове життя сучасних людей. Тільки так важливо, щоб зовнішня картинка не спалюжила духовного світу, духовних намірів дитини.

Аналізуючи сферу «Людина – людина» – цінність – самостійність, яка є однією із головних якостей особистості, виявляється в умінні поставити певну ціль і настирливо добиватися її виконання своїми силами, відповідально відноситися до своєї діяльності, діяти при цьому свідомо і з ініціативою, не тільки в знайомому оточенні, але і в нових умовах, які потребують прийняття нестандартних рішень. Самостійність не дається людині від народження. Вона формується по мірі дорослішання дитини і на кожному віковому етапі має свої особливості. З набуттям практичного досвіду, розвитком пізнавальної спрямованості в дитини – дошкільника формується прагнення до самостійності.

На сьогодні є чимало дорослих, які не сповідують самостійність як важливу чесноту дошкільника, недооцінюють можливості дошкільників щодо самостійного морального вибору. Вони вважають, що поки дитина мала, ще рано говорити про її незалежність, автономність, спроможність виявити власну ініціативу, критичність суджень. Більше того, вони побоюються ранньої самостійності сина чи дочки, їхнього прагнення самостверджуватись, реалізовувати свої потреби, відстоювати свою точку зору, наполягати на своєму. Тому деякі батьки віддають перевагу не активному спостереженню за своєю дитиною, а грубому керівництву її поведінкою, діяльністю, життєвими виборами.

Вибір соціально значущої цінності самостійність стали в першій серії – 51,6% дошкільників і 46,6% школярів. Мотивація вибору дитини була наступною: «Бо я люблю допомагати мамі варити їжу». «Мені подобається допомагати ліпити із тіста». «Готувати піріг з мамою». «Люблю готувати». «Тому що готувати, допомагати це приємно». «Люблю допомагати робити булочки». «Люблю готувати своїй родині їсти сама». Чомусь самостійність у дітей, і дошкільників, і молодших шко-

лярів, асоціювалася з приготуванням їжі, прибиранням тощо, це дуже добре, але самостійність у їх висловлюваннях зовсім не була пов'язана зі школою і шкільними самостійними завданнями. Багато дітей не змогли дати чіткої, узагальнюючої відповіді з цього питання. У другій серії вибір цієї цінності був таким: 18,9% дошкільників і 22,4% школярів. Як важливо дитині дошкільного віку вчасно надати самостійності, не контролюючи її кожен крок. Діти, як і дорослі, не люблять, коли втручаються в їхні справи, нав'язують готові рішення, контролюють вчинки, обговорюють деталі їхньої поведінки. Слід іноді прислухатися до думки дитини і надати їй можливість до всього дійти самій.

Така цінність, як допитливість, – характеризується як потреба в пізнанні, глибокий інтерес до оточуючого світу, до нових знань, активне пізнавальне ставлення до оточуючого світу, устремління пізнавати взаємозв'язки цього всесвіту. Для дітей така цінність виявилася складною. Мало дітей розуміють цю цінність, не можуть дати узагальнене поняття. Тільки 25,3% дошкільників і 34,5% школярів зробили вибір такої соціально значимої цінності, як допитливість. Мотиви вибору були такими: «Цікавилося з мамою природою, багато читаємо». «Люблять з цікавістю дивитися на різні предмети і відгадувати, що це таке може бути». «Люблю розгадувати шаради і загадки». «Люблю цікавитись, наприклад, що там у банці лежить, може там лежить якийсь мікроб, а якщо там лежить щось веселе, або якась цукерка?», «Тому, що я люблю варення». Просто дитина зробила вибір картинки, яка їй сподобалась і описала те, що на ній намальовано. У другій серії цей вибір був таким: тільки 2,1% дошкільників і 10,3% школярів зробили цей вибір.

Мотиваційний вибір дитиною соціально значущої цінності, як наполегливість. Що є вольовою якістю людини, яка допомагає настирливо, завзято добиватися поставленої мети, цілі. Наполегливість, якраз, і розвивається уже в дошкільному віці, якщо дитину своєчасно привчають доводити розпочату справу до кінця. Загалом це поняття виявилось не дуже зрозумілим для дошкільників. Більшість дітей не змогли пояснити правильність цього поняття, цієї цінності, вибрали цю цінність просто за картинкою.

За нашими результатами, в першій серії цінність наполегливість вибрали 30,5% дошкільників і 55,2% школярів. У другій серії цю цінність вибрали 16,8% дошкільників і 24,1% школярів.

Мотиваційні судження вибору соціально значимої цінності були такими: «Коли дитина буде щось цікаве, вона розвивається і наполегливо вчиться». «Люблю Лего – це розвиває розум, це потребує багато сил і наполегливості». «Будую і проявляю наполегливість». «Люблю будувати роботів, для цього треба сили». «Люблю розвивати спритність рук». «Граюся конструктором, весь час будую гаражі, дома для братика, а він весь час ламає», «Тому що в мене є конструктор Тачки», «Бо там дівчинка викладає конструктор, дівчинка грає в конструктор». «Тому, що можна будувати з нього», «Тому що там дівчинка складає кубики», «Люблю грати на вулиці і вдома, тому що я люблю грати в конструктор» тощо.

Аналізуючи таку цінність, як творчість, слід звернути увагу на те, що це створення різних матеріальних цінностей і витворів мистецтва, різні відкриття в науці, це завжди створення чогось нового. Творчість оточує нас повсюди, вона є необхідною і невід'ємною умовою нашого існування. 71,5% дошкільників і 65,5% школярів зробили вибір такої значимої цінності, як творчість, у першій серії.

Мотиваційна складова висловів: «Якщо малюєш, то вчишся писати і творити». «Тому, що малювання це творчість, з любов'ю це роблю». «Обожнюю малювати і створювати щось своє». «Люблю творити». «Люблю малювати». «Люблю створювати подарунки для мами».

У другій серії цінність творчість вибрали 21,05% дошкільників і 24,1% школярів. Діти правильно дають узагальнену оцінку цій цінності, правильно про неї розповідають, наводячи приклади з свого життя. Доволі вагомий розрив у відсотках між першою серією і другою. Думаємо, що цю цінність важливо формувати з раннього дитинства, бо творчість несе в собі не тільки знання, уміння, здібності, завдяки яким створюється продукт, який несе в собі унікальність, новизну і оригінальність.

Аналізуючи таку цінність, як цілеспрямованість, яка вважається спрямованістю вольової активності дитини на досягнення найбільш значимої віддаленої цілі, здібність підкоряти цій цілі свою поведінку, в першій серії тільки 21,05% дошкільників і 24,1% школярів зробили вибір на користь цілеспрямованості і дали узагальнене пояснення цьому поняттю. Мотивуючи свій вибір такими судженнями: «Люблю грати в гольф». «Люблю грати в ігри, де треба цілитись, поставив ціль і цілишся». «Люблю грати в ігри з ціллю». «Ігри з ціллю розвивають». «Люблю ігри з ціллю». «Люблю грати в хокей цілячись у ворота». У другій серії вибір був таким: 3,2% дошкільників і 8,6% школярів.

Впевненість – внутрішня якість людини, яка бере свої корені з дитинства. Впевненість формує сімейне виховання, перші перемоги і поразки дитини, успіхи і душевні травми. Іноді постійна критика, прискіпливість батьків призводить до втрати дитиною віри у себе і в свої сили. Дитина, яка не відчуває довіри зі сторони батьків, неохоче буде пробувати щось нове, адже вона буде боятися невдач та можливості розчарувати їх. А як результат, може негативно вплинути на її подальше життя, особливо на навчання в школі. Завдання батьків вчасно вселити в дитину почуття захищеності, впевненості в тому, що її люблять не за якісь особливі заслуги, а просто так, тому що вона є, та захооченні дитини та підтримці, оскільки їй доведеться вирішувати складні завдання школи. 21,05% дошкільників і 20,7% школярів вибрали значиму цінність впевненість. Для дітей це дуже складне поняття і цінність. Тому вони не змогли в усьому обсязі розкрити суть цієї цінності, зробити узагальнюючий висновок. Діти, які вибрали цю цінність, мотивували свій вибір такими судженнями: «Вона допомагає робити все, що хочеш, з впевненістю». «Дівчинка мріє полетіти на вертольоті, а для цього потрібна впевненість у своїх силах». «Хочу бути героєм, а герої завжди

впевнені у собі». «Тому що я люблю супергероїв, за впевненість». «Бо я мрію літати». «Ставиш мету і йдеш до неї без будь-яких перешкод». «Ставиш ціль і йдеш до неї».

У другій серії вибір був таким: 6,3% дошкільників і 10,3% школярів зроби́ли свій вибір на користь цінності впевненість.

Цінність сміливість – називають людей, які з рішучістю переборюють страх перед небезпекою невідомого, перешкод, не бояться труднощів. Соціально значиму цінність сміливість вибрали 65,3% дошкільників і 55,2% школярів. Діти мають багату уяву про цю цінність, правильно її описують і роблять узагальнюючі висновки, обожнюють наводити приклади з свого життя. Мотиваційні міркування з вибору дитиною соціально значущих цінностей виглядають так: «Люблю собак, вони наші годіванці і наші друзі». «Бо він може бути охоронцем і служити людям і поліції». «Люблю своїх котів і гратися з ними, вони найкращі». «Люблю спілкуватись із звірятками». «Подобається тільки один собака Чіа хуа». «Обожнюю собак, у мене їх два». «Люблю всіх звірів». «Я смілива, бо обнімаю собак». «Люблю тваринок, особливо їх гладити». «Собака – друг людини». «Песик щось захворів, або ще щось сталося, я його погладив, щоб не плакав, я їх не боюсь».

Друга серія вибору була такою: 33,7% дошкільників і 34,5% школярів обрали цінність сміливість.

Аналізуючи таке ціннісне поняття, як гроші, за нашими результатами 43,2% дошкільників і 62,1% школярів вибрали цю цінність. Якими ж мотивами керувалися дошкільники роблячи свій вибір: «Тому що у мого тата небагато грошей, а мені кажуть, що я хазяйновита». «Люблю спілкуватися зі своїми грошима». «Люблю рахувати гроші, на щось збирати». «Обожнюю, бо можна щось купити для тата і мами». «Люблю на базарі у тата заробляти гроші. Тато продає яблука, він сам їх вирощує, а я допомагаю». «Любить рахувати гроші». «Люблю збирати гроші, щоб щось купити». «Потрібні гроші, щоб допомагати мамі». У другій серії вибору за значущістю цю цінність вибрали 28,4% дошкільників і 22,4% школярів.

Засвоївши деякі ази моральних цінностей, дитина не одразу здатна керуватися ними. Бо за своїми віковими можливостями та індивідуальними особливостями та відсутністю достатнього життєвого досвіду дитина дошкільник не завжди може правильно розставити пріоритети щодо значимих цінностей.

У ході експериментального дослідження з вивчення вибору соціально значимих цінностей дошкільників, ми стикнулись з психологічною особливістю неузгодженості, невідповідності вербальної і реальної поведінки. Домінування вербального вибору свідчить про те, що почуття допомоги, співчуття, уважності до інших значно сильніше скріплені на когнітивному рівні й ще не стали регулятором конкретних вчинків у реальній поведінці.

У психологічному аспекті такий збіг невідповідності виявляється у відсутності у дитини певних умінь та навичок до певних вчинків, до соціально престижних норм поведінки, не виходить у неї ще керувати своєю поведінкою, переводити думки і почуття в дії. Тільки практичне, вправлення дітей у відповідних діях може перетворити ці дії в її звичку, в образ дії, що відповідає поняттям і моральним відносинам.

Для нас важливим було визначити, на які мотиви спирається дошкільник при виборі соціально значущих цінностей? Дитина вибирає ту чи іншу цінність тому: «Тому, що так треба» – 51,85%; «Заслужити заохочення та добитися вигоди для себе» – 25,92%; «Уникнення покарання» – 14,81%; «Тому що він так хоче» – 7,4%.

У рамках нашого дослідження нам цікаво було визначити мотиви вибору друзів, за якими ціннісними якостями вибирає дитина собі друга і чому? Діти старшого дошкільного віку вибрали такі якості: добрий – 66,66%; хороший – 51,85%; красивий, розумний – 29,62%; чесний – 22,22%; хоробрий, сміливий, сильний – 14,81%; справедливий, ввічливий, любимий, красива одежа, по – 7,4%. Більшість дітей спираються на таку якість, як доброта, хороший. Хороший у даному контексті є синонімом – добрий. Ціннісне поняття добрий – дуже складне. Воно включає в себе різні якості і любов до найближчих, і схильність поділитися заради друга, і готовність прийти на допомогу, і чесність, і почуття обов'язку, і справедливість, і працелюбність тощо. Видно, що діти спираються на позитивно приваблює сторони особистості вибираючи собі друга.

Хочемо звернути увагу на таку цінність, як чесність, якій дошкільники надають особливої уваги і за цією цінністю обирають собі друзів. Саме в старшому дошкільному віці формується уявлення про ознаки чесної і правдивої людини, про потребу завжди говорити правду, вміти визнати провину, не брати без дозволу чужих речей тощо. Отож, формування і виховання цих якостей розпочинається з роз'яснення дітям на конкретних життєвих фактах, свого життя. Діти повинні усвідомити, що попросити щось відкрито – це чесно, а взяти так, щоб ніхто не бачив, нечесно. Помітивши прояви нечесності у поведінці дитини, необхідно допомогти їй визнати помилку, а потім виправити її.

У нашому дослідженні особлива увага була приділена такій цінності, як почуття обов'язку. Ця цінність почуття обов'язку – одне із важливих моральних почуттів людини, яке пов'язане з підпорядкуванням особистих інтересів суспільним інтересам і проявляється у виконанні людиною своїх обов'язків і знаходиться в спорідненій близькості з почуттями відповідальності, з суспільно політичними почуттями людини.

З точки зору дитячої психології та становлення дошкільної зрілості дитини важливо, щоб почуття обов'язку було виховано, розвинуто, сформовано. А починати важливо із сім'ї, спочатку виховувати по відношенню до найближчих людей мами і тата, а згодом і по відношенню до інших людей, які достойні поваги за свої позитивні якості.

Поряд з почуттям обов'язку важливою значущою цінністю дорослі відмітили цінність – відповідальність, яку батьки вибрали як важливий чинник сучасної людини.

Це почуття важливе в тих різних режимних моментах, у тих справах, в яких дитина бере участь. І це почуття відповідальності. За обов'язки, які діти роблять по дому, поза домівкою, те почуття бережливості дає дитині зрозуміти, що буде, якщо дитина безвідповідально буде підходити до справи. І становлення дошкільної зрілості не може, аж ніяк обійтися без такої цінності, як відповідальність. Ступінь розвиненості відповідальності залежить від рівня сформованості моральних потреб. Людина з високорозвиненими моральними потребами вимогливо відноситься сама до себе, до своїх дій та вчинків, а лише потім пред'являє претензії до інших. І у дітей, які стоять на порозі вступу до школи, повинна бути сформована самокритичність, вимогливість до себе. І як важливо навчити дитину за кожною дорученою справою бачити людину. А для цього батьки повинні бути максимально вимогливі до себе. На порозі шкільного навчання дитина повинна пам'ятати про відповідальність кожного, від чого залежить благополуччя і навіть життя кожного. Тому в прийнятті цієї цінності як значимої, батькам важливо приділяти виключну увагу. При цьому почуття відповідальності повинно базуватись на любові, повазі, бережному відношенню до будь-якої людини.

5. Довільна поведінка як чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей

В умовах сьогодення важливим освітнім завданням є виховання у дитини ціннісно орієнтованої поведінки. Включені у процес діяльності гуманістично спрямовані соціально значущі цінності детермінують мотивацію дитини та сприяють виявленню нею позитивних особистісних якостей. Співвідносячи власні потреби і мотиви з усвідомленими й прийнятими цінностями, вона спроможна таким чином висувати та реалізувати цілі у конкретній діяльності, що відповідають сучасним запитам суспільства до особистості як активного суб'єкта.

Процес прийняття дитиною соціально значущих, тобто важливих для значної частини сучасного українського суспільства, цінностей, які відповідають суспільним потребам та інтересам людей, не є одномоментним актом знаходження необхідної якості. Він розтягнутий у часі, передбачає функціонування певних психологічних механізмів освоєння цінностей, поступового вибудовування їх структури та обумовлюється розвитком особистісних новоутворень, що з'являються в кінці старшого дошкільного віку.

Можливість прийняття дитиною об'єктів та явищ дійсності як цінностей стає реальною за умови певного рівня розвитку її пізнавальної та емоційної сфери. Коли вона здатна сприйняти, визначити характерні

ознаки та створити в уяві повноцінні образи досліджуваних об'єктів та явищ, а також оцінити їхні властивості з погляду необхідності, користності, приємності для себе. Внаслідок цього відбувається усвідомлення особистістю цінності об'єкта чи явища навколишнього світу: утворюються ціннісні уявлення про них та формується особливий вид ставлення – ціннісне ставлення. Високий рівень суб'єктивної значущості певних соціальних цінностей визначає сталу спрямованість потреб і інтересів дитини, виявляється у цілях її діяльності, зумовлює вибір способу дій для досягнення бажаної мети. Таким шляхом формуються ціннісні орієнтації зі своєю головною функцією регуляції життєдіяльності дитини [Піроженко Т.О. та ін., 2014].

Одне з базових особистісних новоутворень старшого дошкільника пов'язане з оволодінням ним довільними формами управління собою, завдяки чому поведінка дитини стає більш свідомою та внутрішньо керованою. Довільність поведінки дошкільника створює сприятливі умови для набуття цінностями, прийнятими дитиною, дієвих ознак. Вміння дитини керувати своїми діями у відповідності із заздалегідь прийнятою метою у вигляді зразка виконання завдання, правила гри чи власного задуму надає поведінці стійкості, сприяє розвитку самоконтролю. У зв'язку з цим, на нашу думку, укріплюється діяльнісний бік прийнятих дитиною соціально значущих цінностей, які зумовлюють їх свідомий вибір та стають регуляторами власної активності. Довільна поведінка як важливе психологічне надбання старшого дошкільника виступатиме одним із внутрішньо психологічних суб'єктивних чинників, що зумовлюють прийняття дитиною соціально значущих цінностей.

Розкриємо зміст понять, які характеризують довільну поведінку дошкільника та визначимо механізми формування у дитини здатності до регуляції своїх дій.

Здатність діяти довільно розвивається у дитини протягом дошкільного віку – вона поступово навчається свідомо регулювати (посилювати, стримувати, гальмувати) свої емоційні переживання, рухи, дії і досягати бажаного результату під час різних специфічно дитячих видів діяльності та спілкування з дорослим та однолітками.

Однією з ознак довільності поведінки називають її усвідомленість. Довільна поведінка визначається як свідомо і протиставляється несвідомій, імпульсивній, мимовільній. Усвідомленість дитиною власних дій (як зовнішніх, так і внутрішніх) передбачає їх опосередкованість певними засобами, які виконують стимулюючу роль, допомагаючи суб'єкту вийти за межі безпосередньої ситуації і стати у відношення до самого себе.

У дитячій психології існує декілька дослідницьких напрямів, які по-своєму визначають зміст цих «стимульних» засобів. Перший напрям, в основі якого лежить розуміння Л. Виготським довільних процесів як таких, що опосередковані знаками і, передусім, мовленням, засобами усвідомлення дитиною своєї поведінки визнають словесні

інструкції, зразки для наслідування, правила поведінки та взаємин, ігрові ролі, думки, які створюють образи майбутніх дій та бажаних результатів (С. Бугріменко, Д. Ельконін, О. Запорожець, З. Істоміна, О. Кравцова, О. Лурія та ін.).

Для другого напряму досліджень, який ґрунтується на концепції діяльності О. Леонтьєва, центральним є питання про мотиваційну зумовленість поведінки дитини. Визначальною ознакою довільної поведінки вчений вважав не збіг мотиву і мети, а їх співвідношення. Можливості оволодіння дитиною своєю поведінкою пов'язуються із збагаченням змісту мотивів, які її спричинюють, підвищенням стійкості та формування їх супідрядності (Л. Божович, К. Гуревич, Н. Гуткіна, З. Мануйленко, Я. Неверович Н. Непомняца).

Третій дослідницький напрям ілюструється позицією В. Котирло, представленою у монографії «Развитие волевого поведения у дошкольников». Розвиток довільності розуміється вченою як оволодіння дошкільником соціально виробленими засобами регуляції поведінки і діяльності, а також засвоєння соціально значущої мотивації. «Розглядаючи цілеспрямовану поведінку дітей у її розвитку, ми повинні констатувати, що в ній однаково важливими є і мотиви, і вміння. Прямуючи до мети, дитина оволодіває певними засобами дій. Набуті засоби, у свою чергу, підкріплюють її прагнення, підсилюють їх дієвість» [Котирло В., 1971. – С. 145]. Такого підходу у своїх дослідженнях дотримуються учні В. Котирло та послідовники її наукової школи (С. Кулачківська, В. Переверзева, Л. Шибицька, О. Головка, О. Шевчук, М. Марусинець, Л. Соловійова та ін.).

О. Запорожець (1960), вивчаючи розвиток у дітей довільних рухів підкреслював, що дійсне усвідомлення дітьми своїх дій можливе лише за умови сформованого образу цих дій. Необхідні образи формуються у свідомості дошкільників під впливом словесних інструкцій та зразків виконання дій дорослими завдяки засвоєнню ними смислового боку мови та оволодіння навичками практичної діяльності (Л. Виготський, О. Запорожець, В. Котирло, О. Лурія та ін.).

Довільна поведінка, на думку Д. Ельконіна, є не що інше, як підпорядкування своїх дій орієнтуючому їх образу як зразку. Поданий у формі узагальненого правила взаємин чи у формі поведінки конкретної особи образ дій іншої людини саме в дошкільному віці вперше починає регулювати поведінку дитини. Процес засвоєння дитиною образів, орієнтуючих її поведінку, проходить певний шлях розвитку від конкретних і наочних до все більш узагальнених і абстрактних. На цій основі якісно змінюється і сама поведінка дошкільника – з безпосередньої вона стає опосередкованою нормами і правилами, відбувається оволодіння своєю поведінкою. Вперше у дитини виникає питання про те, як треба себе поводити. Управління своєю поведінкою набуває особливого «внутрішнього механізму». Якщо на початку старшого дошкільного віку довільне володіння собою було обумовлене, передусім, прийнятою дитиною ігровою роллю, то пізніше вона регулює свою поведін-

ку через ставлення до себе, до своїх можливостей. Уміння володіти собою, виділяється дитиною як особливе завдання. Такий механізм поведінки характеризує, за Д. Ельконіним, вищу форму довільності, можливу у старшому дошкільному віці [Ельконін Д., 2007].

Довільна поведінка відрізняється від мимовільної, імпульсивної тим, що вона спрямована на досягнення дитиною прийнятої мети, реалізація якої розтягнута у часі. У своїх дослідженнях психологи (Л. Божович, К. Вазіна, Л. Головіна, О. Запорожець, В. Котирло, З. Мануйленко, В. Мухина, Я. Неверович, Н. Непомняща, А. Суровцева, Н. Циркун, Ю. Швалб, І. Щербініна та ін.) відзначають, що поведінка дитини дошкільного віку поступово стає цілеспрямованою. Здатність до цілеспрямованої діяльності полягає в умінні прагнути до цілі – виконання завдання, зберігаючи ясність кінцевої мети протягом усього шляху її досягнення. Спочатку малюк приймає цілі, які ставить перед ним дорослий, та з його підтримкою вчиться їх досягати. У подальшому, оволодівши певним досвідом, він може не лише орієнтувати свої дії на цілі, поставлені самостійно, а й успішно реалізувати власні задуми.

Експериментальне вивчення розвитку у дошкільників здатності до збереження мети довільної поведінки, проведене В. Котирло, дозволило виділити три види цілеспрямованості, властиві дітям цього віку: 1) стійка діяльна цілеспрямованість, яка проявлялася в яскраво вираженому активному ставленні до мети, ініціативних спробах її досягнення в ході роботи; 2) малоактивна цілеспрямованість, яка потребувала керівництва; діти, що увійшли в цю групу, виразно проявляли зацікавленість у досягненні успіху, але по ходу роботи і у випадку утруднень зверталися не до власних зусиль, а до допомоги дорослого; 3) нестійка цілеспрямованість, яка притаманна дітям, що відмовляються від спроб досягнення мети при стиканні з труднощами. Автор підкреслює, що здатність дітей до цілеспрямованої діяльності з віком зростає. За експериментальними даними, отриманими В. Котирло, у дітей сьомого року життя стійка діяльна цілеспрямованість спостерігалася у 40% досліджуваних, малоактивна – у 45% дошкільників, а нестійка цілеспрямованість – лише в 15% дітей.

Успішність здійснення дитиною цілеспрямованої поведінки визначається поряд із практичними вміннями мотивацією досягнення нею мети (Л. Головіна, Л. Кожаріна, Н. Кожухова, В. Котирло, О. Леонтьєв, Я. Неверович, Н. Непомняща, О. Смирнова). Остання опосередковується цілою системою мотивів і ставлень дитини до труднощів, до своїх успіхів і невдач у діяльності.

Вивчаючи вплив характеру завдання на ефективність довільних рухів дітей, О. Запорожець (1960) показав, що за різних мотивів одне й те ж саме завдання може взагалі ними не виконуватися, або реалізуватися з різним ступенем активності й наполегливості, внаслідок чого і здійснювані рухи змінюють свій характер та свою ефективність.

Експериментальні дані, отримані у дослідженнях К. Вазіної, О. Губаревої, Н. Гуткіної, О. Запорожця, Д. Ельконіна, В. Котирло, С. Ку-

лачківської, З. Мануйленко, Н. Циркун та ін. доводять, що у здійсненні дитиною-дошкільником цілеспрямованої поведінки визначальну роль відіграє ігрова мотивація. І це не випадково. Найбільш вмотивованою діяльністю дитини старшого дошкільного віку є сюжетно-рольова гра, яка має самодіяльний творчий характер. Ігрова мотивація і широке орієнтування у смислах дій інших людей саме в сюжетно-рольовій грі, розкриває нові резерви можливостей дитини і створює зону найближчого розвитку у сфері регуляції власних бажань, емоційних переживань і поведінки в цілому. В грі усі дії дитини орієнтовані на способи здійснення діяльності, дотримання правил, процес розгортання сюжету гри, а не на безпосередній результат, що підвищує її здатність до довільної регуляції.

Л. Виготський у своїх працях наголошував на винятковому значенні ігрової діяльності у зародженні й розвитку довільної поведінки дошкільника. Гра скрізь складається з таких ситуацій, які вимагають від дитини діяти не безпосередньо, а відповідно до ігрового правила. Він зазначав, що у звичайній поведінці дитина переживає підпорядкування правилу у відмові від того, що їй хочеться, тоді як в умовах гри підпорядкування правилу і відмова від імпульсивних дій є для малюка джерелом максимального задоволення. У грі правило перемагає, як найсильніший імпульс. Таким чином, саме у грі поведінка дитини змінюється з імпульсивної на довільну, дитина вчиться діяти у відповідності зі зразком, поданим у вигляді універсального правила чи моделі поведінки іншої людини, яка стає еталоном. Ігрове правило, на думку Виготського, є правилом внутрішнього самообмеження, на відміну від привнесеного ззовні. «Гра дає дитині нову форму бажань, тобто вчить її бажати, співвідносячи бажання до фіктивного «я», тобто до ролі у грі і її правилу, тому в грі можливі найвищі досягнення дитини, які завтра стануть її середнім реальним рівнем, її мораллю» [Виготський Л., 2001. – С. 72–73].

Як зазначалося, у психологічних дослідженнях емпіричним шляхом було підтверджено, що найбільший вплив на довільну поведінку дошкільника має виконання ним ролі в сюжетно-рольовій грі. Д. Ельконін, аналізуючи психологічний механізм «магії» ролі, визначив мотиваційний та контролюючий складник поведінки. Мотивація діяльності завдяки значній емоційній привабливості ролі стимулює виконання дій дитиною, а зростання функції контролю пов'язане з присутністю інших дітей. Добровільне підпорядкування правилам, які диктуються самою роллю, пов'язане з прийняттям дитиною певного способу поведінки, який стоїть за роллю. Вимоги ролі обов'язкові і не підлягають порушенню. Колектив гравців впливає на кожного окремого учасника гри, стимулюючи і контролюючи виконання прийнятої ним ролі. Зовнішній контроль, таким чином, підсилює контроль внутрішній. «С підстави вважати, – пише Д. Ельконін, – що при виконанні ролі зразок поведінки, що міститься в ролі, стає одночасно еталоном, з яким дитина порівнює свою поведінку, контролює її. Дитина в грі виконує одночасно ніби дві функції: з одного боку, вона виконує свою роль, а з іншого

– контролює свою поведінку. Довільна поведінка характеризується не лише наявністю зразка, але й наявністю контролю за виконанням цього зразка». [Ельконін Д., 2007. – С. 122–123]. Гра, таким чином, виявляє здатність дитини до рефлексії, яка поступово розвивається в компоненти довільного, усвідомленого, внутрішнього контролю. На кінець старшого дошкільного віку він уже не потребує для своєї підтримки наявність співучасників гри, спеціальної ситуації, отже є більш стійким.

Д. Ельконін був переконаний, що рольова гра за своїм внутрішнім змістом є прототипом усякої свідомої довільної діяльності – своєрідною школою вольової поведінки дошкільника, адже у ній формується сам механізм управління своєю поведінкою, механізм підпорядкування правилами, який потім у 6–7 років проявиться у іграх з правилами, не пов'язаними з роллю, а також у інших специфічно дитячих видах діяльності дитини.

У дослідженні О. Губаревої (2005) експериментально доведено, що у сучасних дітей старшого дошкільного віку розвиток довільної поведінки тісно пов'язаний із рівнем сформованості ігрової діяльності. Якщо у дітей з низьким рівнем розвитку гри тривалість збереження нерухомої пози не змінювалась у залежності від ситуації (ігрової та неігрової), то у дошкільників з високим рівнем розвитку гри показники довільності суттєво відрізнялися. Найвищих проявів довільна поведінка цих дітей досягала в ігровій ситуації. Адже саме у грі відбувається «впроцєння» (за Л. Виготським) зовнішніх засобів регуляції дитячої поведінки, їх перехід у внутрішню свідому форму, а отже повноцінного функціонування в межах інших специфічно дитячих видів діяльності та переходу в наступному віковому періоді в учбову.

Характерною ознакою оволодіння дитиною власною поведінкою, на думку Л. Виготського, є здатність робити вибір. Отже, в період з чотирьох до семи років дошкільник, набуваючи практики керування собою, активно вчиться вибирати. Зробити вибір – це означає надати перевагу одній із альтернатив з ряду заданих ззовні або сконструйованих суб'єктом вибору і прийняття відповідальності за її реалізацію.

Проаналізуємо, як протягом дошкільного віку у дитини розвивається здатність робити свідомий вибір та з'ясуємо його підґрунтя. Звернемося до праць, в яких науковці експериментальним шляхом визначили особливості дитячого вибору.

Л. Гарсіяшвілі (1972) з метою вивчення онтогенетичного розвитку здатності дитини до вибіркової поведінки було проведено досліді, у яких перед дітьми висували два послідовні завдання: 1) вибрати, щоб потім випити одну з двох рідин за уподобанням; 2) вибрати і випити одну з двох рідин за умови, що в одній посудині рідина приємна на смак, але шкідлива, а у іншій – неприємна, несмачна, проте корисна. У першому варіанті констатувалося надання дитиною переваги за безпосереднім враженням. Друге завдання створювало конфлікт безпосереднього враження і усвідомлення дитиною значимості своїх майбутніх дій. Для здійснення вибору їй необхідно було зважити об'єктивну цінність пози-

тивних і негативних властивостей бажаної рідини. В результаті дослідів у першому варіанті не вибрали ні одну із рідин 32% трирічних, 15% чотирирічних, 10% п'ятирічних, 4% шестирічних. Починаючи з семи років усі діти змогли здійснити вибір: надали перевагу одній з рідин за безпосереднім враженням. У другому варіанті обрали рідину гірку, але корисну 6% трирічних, 24% чотирирічних, 15% п'ятирічних, 33% шестирічних, 58% семирічних.

Отримані дані дозволили зробити висновки про те, що, по-перше, у дітей з трирічного віку здатність робити вибір прогресивно зростає; по-друге, у молодших дошкільників вибір визначається безпосереднім враженням, а не усвідомленням віддалених наслідків дій; по-третє, вибіркова поведінка старших дошкільників поступово стає все більш свідомою, ґрунтується на передбаченні ними наслідків своїх дій.

Загалом, психологи стверджують, що здатність дитини щось обирати з'являється вже на кінець першого року життя. Проте, під час такого вибору малюк є пасивним, оскільки вибір визначається безпосереднім враженням від предмета. Поведінка дитини раннього та молодшого дошкільного віку є мимовільною, має імпульсивний, ситуативний характер, цілі дій та засоби їх досягнення усвідомлюються недостатньо.

Дійсним вибором Л. Виготський називав «Вільний вибір між двома можливостями, який визначається не ззовні, а із середини», тобто вмотивований самою дитиною [Виготський Л., 2000. – С. 715]. Саме під час такого вибору старший дошкільник має можливість більш-менш проаналізувати та оцінити наявну ситуацію, зважити можливості різних дій, усвідомити їх значимість та наслідки. Серед визначальних для дитини мотивів вибору стратегії діяльності і поведінки в цей період все частіше виступають соціальні за своїм змістом спонуки (підпорядкування правилам поведінки, етичним нормам у взаєминах з людьми).

Довільна поведінка, набуваючи стійкості до кінця старшого дошкільного віку надає дитині можливості не лише свідомо визначитися у своєму виборі, а й послідовно реалізувати власні ціннісно зорієнтовані дії.

У проведеному експериментальному дослідженні ми мали на меті з'ясувати вплив розвитку довільної поведінки старших дошкільників на їх здатність свідомо приймати соціально значущі цінності. Довільна поведінка як базове особистісне новоутворення дитини старшого дошкільного віку визначено одним з критеріїв прийняття нею соціально значущих цінностей. Показником проявів довільної поведінки дитини слугувала здатність управляти собою в процесі досягнення мети у різних специфічно дитячих видах діяльності. Визначено п'ять рівнів прояву означеного показника – від початкового до складнішого ступеня оволодіння дитиною довільною поведінкою та встановлено систему бального оцінювання (від 1 до 5) відповідно до кожного з них. Рівень розвитку довільної поведінки дитини старшого дошкільного віку визначатиме здатність до прийняття нею соціально значущих цінностей як регуляторів власної активності.

Для першого рівня є характерною така поведінка дитини, яка відповідає бальній оцінці 1, тобто вона відмовляється від діяльності за задумом, зразком, інструкцією, від спілкування з однолітками чи дорослим невдовзі від початку діяльності за необхідності узгоджувати з ними свої дії, дотримуватися визначеної теми спілкування; правила гри не визначає; порушення ігрових дій не сприймає фактично; не узгоджує своїх дій з учасниками гри.

Другий рівень визначає поведінку дитини, яка відповідає бальній оцінці 2, коли її дії не відповідають задуму, зразку, інструкції; дошкільник самостійно не співвідносить з ними отриманий результат; помилок не бачить і не виправляє; повністю змінює свій задум; не бачить і не обґрунтовує змін; не дотримується визначеної теми спілкування, відходить від неї, не реагує на зауваження з боку дорослого; правила гри окреслює, але не виконує; порушення ігрових дій помічає; підпорядковується категоричним вимогам; не узгоджує своїх дій з учасниками гри, партнерами у спілкуванні; не керує своїми емоціями, в конфліктних ситуаціях проявляє агресивні дії стосовно партнерів.

Третій рівень характеризує поведінкові прояви дошкільника, які відповідають бальній оцінці 3, якщо він відступає від задуму, змінює його; не бачить змін, обґрунтовує зміни після вказування на них дорослим; відступає від зразка, звертається до нього у разі утруднень; уточнює інструкцію через невідповідність меті; самостійно не співвідносить з ними отриманий результат; виправляє помилки після вказування на них дорослим; відступає від визначеної теми спілкування з дорослим, повертається до неї після його зауважень; правила гри обговорює; дотримується, уточнює їх у разі порушень; намагається узгоджувати свої дії з партнерами у спілкуванні, в грі; намагається керувати своїми емоціями, утримуватися від агресивних дій стосовно партнерів під час виконання провідних ролей в іграх та при безпосередній підтримці з боку дорослого.

Для четвертого рівня є характерною така поведінка дитини, яка відповідає бальній оцінці 4, коли вона вносить зміни у задум, реалізує його частково; завважає невідповідність між отриманим результатом і задумом та обґрунтовує зміни; намагається коригувати свої дії зі зразком, інструкцією; співвідносити з ними отриманий результат; самостійно виправляє помилки; намагається узгоджувати свої дії з партнерами; намагається керувати своїми емоціями, утримуватися від агресивних дій стосовно партнерів під час виконання провідних та рядових ролей у іграх та при незначній підтримці (заохочення, підбадьорення) з боку дорослого; намагається дотримуватися визначеної теми спілкування з дорослим, іноді відволікається, але самостійно повертається до неї; правила гри активно обговорює; дотримується їх, коригує з ними свої дії у разі порушень; узгоджує свої дії з учасниками гри як у провідних, так і у рядових ролях.

П'ятий рівень визначає поведінку дитини, яка відповідає бальній оцінці 5, якщо вона коригує свої дії із задумом; зі зразком, інструкцією; співвідносить з ними отриманий результат, повністю реалізує задум; узгоджує свої дії з партнерами; керує своїми емоціями, утримується

від агресивних дій стосовно партнерів; чітко дотримується визначеної теми спілкування з дорослим; правила гри чітко окреслює, порушення не допускає; ігрові дії чітко підпорядковані правилам; узгоджує свої дії з учасниками гри завжди, незалежно від виконуваної ролі.

Подані в узагальненому вигляді рівні прояву довільної поведінки старших дошкільників було покладено в основу розроблених бланків спостережень та діагностичної бесіди, спрямованих на вивчення довільної поведінки дітей старшого дошкільного віку та прийняття ними соціально значущих цінностей у різних специфічно дитячих видах діяльності.

Стан розвитку довільної поведінки дітей досліджувався в процесі спостережень різних видів дитячої діяльності, ініційованої дітьми та педагогом. Серед них: ігрова діяльність: сюжетно-рольова, інші ігри з правилами (рухлива, настільно-друкована, словесна); продуктивна: малювання, конструювання, ліплення, аплікація, елементи праці; спілкування з дорослим та однолітками; пізнавальна: спостереження, експериментування, розв'язання пізнавальних завдань та проблемних ситуацій. Факти, одержані в процесі спостережень, фіксувалися у спеціально розроблених бланках.

Особливості прояву довільної поведінки у старших дошкільників також вивчалися за допомогою діагностичної бесіди «Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей». Діагностична бесіда являє собою комплексну методику вивчення розвитку у дитини важливих досягнень дошкільного віку (світоглядних уявлень, етичних інстанцій, супідрядності мотивів, мисленневої та комунікативно-мовленневої діяльності, довільної поведінки), які визначають вибір та прийняття нею соціально значущих цінностей.

У дослідженні брали участь 200 дітей віком від 5 до 7 років, які проживають у різних регіонах країни: містах Києві, Новограді-Волинському, Константинівці Донецької обл., селах Західної України. На час проведення обстеження освіта дітей старшого дошкільного віку здійснювалася в умовах дошкільного навчального закладу, сімейного виховання та першого класу початкової школи.

У результаті проведеного дослідження було підтверджено, що прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей, набуття ними регулюючої ролі, тісно пов'язані із розвитком довільної поведінки – важливого складового елемента психологічної зрілості дошкільника. Здійснений кореляційний аналіз одержаних даних показав статистично значимий зв'язок між рівнем розвитку довільної поведінки старшого дошкільника та його здатністю до прийняття соціально значущих цінностей ($r=0,43$ при $\alpha < 0,01$).

Визначено стан розвитку довільної поведінки дітей старшого дошкільного віку, які виховувалися в умовах ДНЗ і початкової школи. За п'ятирівневою шкалою оцінок старші дошкільники демонстрували третій (близький до четвертого) рівень прояву здатності управляти собою в процесі досягнення мети у різних специфічно дитячих видах діяльності, що відповідає середньому рівню розвитку довільної поведінки.

Діти, зацікавлені метою, намагалися досягати поставлених цілей, дотримуватися правил гри, утримуватися від небажаних дій, проте потребували зовнішньої підтримки своїх зусиль, оскільки внутрішній контроль своїх дій у них виявився недостатньо розвиненим.

При цьому значаючим, що відмінності між даними обстеження дітей – вихованців дитячого садка і школи не є суттєвими. Останнє викликає занепокоєння, оскільки недостатній розвиток довільної поведінки дитини при переході від дошкільної до шкільної освіти прогнозує значні труднощі в освоєнні нею нової учбової діяльності, а також вказує на те, що ціннісні орієнтації в ситуації вікової «кризи регуляції поведінки» не виконують своєї стабілізуючої ролі у самостійному керуванні поведінкою на подальших латентних періодах розвитку.

За даними, отриманими під час спостережень у діяльності за ініціативою дітей, рівень прояву довільної поведінки вищий (сер. знач. = 4), ніж за ініціативою дорослого (сер. знач. = 3,5). Це ще раз підтверджує встановлений нами у попередньому дослідженні (2010–2014 рр.) той факт, що у старших дошкільників здатність до регуляції поведінки проявляється на більш високому рівні в діяльності, ініціаторами якої виступають самі діти, де вибирають необхідні для цього матеріали, обговорюючи свої дії з однолітками, визначають шляхи втілення задумів, доцільність тих чи інших дій тощо. Це відбувається у вільних іграх: сюжетно-рольових, рухливих, настільно-друкованих, словесних, під час самостійної художньої діяльності, експериментування, спостережень, спілкування з однолітками. Можливо, що разом із активною роллю, яку діти беруть на себе у діяльності, що має для них сенс, підвищується рівень усвідомлення, цілеспрямованості, наполегливості у досягненні мети, відповідальності за свої дії, а отже зростає здатність до самоконтролю і саморегуляції.

При цьому, за ініціативою дорослого в ігровій, продуктивній діяльності, рівень прояву довільної поведінки дітей відповідає середньому значенню = 3, а у пізнавальній і у спілкуванні сер. знач. = 4. Спілкування дорослого з дітьми у звичному форматі організованого заняття чи уроку надає йому необмежені можливості для здійснення контролю їхніх дій, залишаючи таким чином дітей у ролі пасивних виконавців. Викликає занепокоєння те, що у ДНЗ, а особливо у школі, освітньо-виховний процес організований таким чином, що у ньому залишається вкрай мало місця для вільної діяльності дітей (короткі перерви між заняттями і уроками, прогулянки, самостійна художня діяльність у другу половину дня у дитячому садку). У школі час у другу половину дня був зайнятий приготуванням уроків, гуртками, іноді, дуже рідко, діти малювали, грали у настільно-друковані ігри сидячи за партами, за якими проводили майже увесь день, оскільки ігровий куточок був відсутній. Очевидно, що за таких умов, коли відсутній баланс між видами діяльності, організованими дітьми та дорослим, а ініціатива дорослого значно превалює, утруднюється процес формування у дітей довільного, усвідомленого, внутрішнього контролю своєї поведінки.

Аналізувалися результати діагностичної бесіди «Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей», у процесі якої вивчався рівень прояву довільної поведінки дитини під час спілкування з дорослим. Загальне середнє значення рівня прояву здатності дітей старшого дошкільного віку управляти собою, відповідаючи на запитання дорослого дорівнює, 3,9 балам. При цьому діти з ДНЗ та сімей демонстрували сер. знач. = 4,2, а школярі – сер. знач. = 3,7. У процесі діагностики більшість дітей намагалися дотримуватися визначеної теми бесіди, іноді відволікалися, проте поверталися до неї після зауваження дорослого, або самостійно.

Спостерігалися відмінності в одержаних результатах обстежених дітей, які були віднесені до умовної групи «дошкільники» (виховувалися у ДНЗ та у сім'ї). Розподіл середніх значень рівнів прояву довільної поведінки дітей з різних дитячих садків та сімей варіювався від 3,2 до 5,0. Причина такого розкиду даних криється, на нашу думку, у побудові освітньо-виховного процесу в дитячому садку. Адже, найкращі результати показали діти, які виховувалися в умовах суб'єкт-суб'єктних взаємин дорослого з дитиною, де створені умови для прояву і розгортання її активності (ДНЗ м. Новограда-Волинського, умови сім'ї).

Аналіз розподілу дітей старшого дошкільного віку за рівнями прояву довільної поведінки у відсотках показав присутність усіх рівнів (від найнижчого до найвищого) як у «дошкільників» (м. Конstantинівка). так і у «школярів» (м. Київ). Наявність перших двох (низького та нижче середнього) рівнів прояву довільної поведінки дітей у ситуації спілкування з дорослим, коли у них викликали труднощі за необхідності певний час дотримуватися визначеної теми бесіди, уважно слухати дорослого, не відволікатися, відповідати на його запитання та послідовно виконувати завдання, свідчить про несформованість у дітей довільних дій (зокрема, за інструкцією), а отже неготовність до шкільного учіння.

Аналізували також відповіді дітей на запитання стосовно правил поведінки: «Чи знаєш ти правила поведінки, яких треба дотримуватись, перебуваючи в громадських місцях? Пригадай їх. Чи вважаєш ти необхідним завжди їх дотримуватись? А ти сам їх дотримуєшся?». Визначали обізнаність дитини у правилах, їх значимість та відповідність власної поведінки правилам. Слід відмітити, що одержані дані є близькими за середніми значеннями проявів довільної поведінки. У «дошкільників» сер. знач. = 3,7 та 4,2; у «школярів» відповідно сер. знач. = 3,5 та 3,9. У такому разі можна говорити про те, що у досліджуваних старших дошкільників правила стають регуляторами поведінки, адже діти їх називають, відзначають важливість дотримання в повсякденному житті та намагаються будувати свою поведінку, відповідно із ними.

Прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей, набуття ними регулюючої ролі тісно пов'язані із розвитком довільної поведінки – важливого складового елемента психологічної зрілості дошкільника. Набуваючи вміння регулювати свої емоційні переживання та поведінкові прояви, керувати своїми діями, підпорядковую-

чи їх соціально прийнятним цілям, дошкільник поступово позбавляється імпульсивності у поведінці і стає здатним до свідомого вибору на основі передбачення наслідків своїх дій. Дитина старшого дошкільного віку спроможна до вибору, зумовленого не ситуативними бажаннями, а такими внутрішніми чинниками, як соціальні мотиви, етичні норми та цінності. Поява здатності старшого дошкільника здійснювати цілеспрямовану поведінку вказує на процес вибору та прийняття нею соціально значущих цінностей і може слугувати критерієм цього вибору. Статистично встановлена лінійна залежність рівня прояву довільної поведінки старших дошкільників та вибору ними рейтингових (найважливіших) цінностей дає можливість передбачити дівість останніх. Можна стверджувати, що для дітей експериментальної групи значимі цінності є регуляторами їх активності на середньому рівні прояву. В ігровій, пізнавальній, продуктивній діяльності, під час спілкування з дорослим та однолітками вони досягають поставлених цілей, утримуються від небажаних дій, керуючись означеними цінностями за умов опосередкованої підтримки з боку ігрової ситуації, контролю співучасників ігор, дорослого.

Висновки

Проведене науковцями лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України дослідження з теми «Психолого-педагогічні чинники прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей» дозволило представити програму аналізу феномену «ціннісні орієнтації» дошкільника, в якій визначено методи та критерії оцінки особистісних якостей респондента, що пов'язані з можливістю прийняття та вибору дитиною соціально значущих цінностей. Використання «Експрес-діагностики сфери ціннісних орієнтацій дошкільника», карт спостереження: «Показники рівня розвитку діяльнісного структурного компоненту ціннісних орієнтацій», «Показники рівня прояву ціннісних орієнтирів дошкільників у реальних та ігрових стосунках», діагностичної бесіди «Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей» та методів статистичного аналізу даних дозволило: – визначити широту поля цінностей на основі аналізу ситуацій («людина – людина», «людина – природа», «людина – техніка», «людина – мистецтво»); – визначити особливості структурної характеристики та процесу становлення ціннісних орієнтацій старшого дошкільника; – виявити специфіку рейтингового вибору дітьми ціннісних орієнтацій та рівнем сформованості психічних якостей старшого дошкільника. На базі проведеного тестування дітей віком від 5 до 7 років, які виховуються в умовах дошкільних навчальних закладів та першому класі початкової школи різних регіонів України створено єдину базу даних, що налічує інформацію про 200 респондентів. Проведено статистичний аналіз бази даних із забезпеченням кроків щодо надійності і вивчення результатів. Визначено, що серед всіх критеріїв оцінки особистісних якостей респондентів найвагоміший внесок до здатності дитини

до прийняття та вибору соціально значущих цінностей складають фактор «світоглядні уявлення та мовлення», фактор «етичні інстанції» та поведінкові ознаки, що підтверджує нашу позицію в тому, що категорія «ціннісна орієнтація» дитини дошкільного віку в єдності емоційних, когнітивних та регулятивних ознак свідчить про дошкільну психологічну зрілість дитини. Статистичне підтвердження узгоджених зв'язків між якісною структурною характеристикою ціннісних орієнтацій дитини з характеристиками психологічного зростання дошкільника надає перспективу удосконалення та створення експрес-діагностики психологічної зрілості дитини старшого дошкільного віку, яка відповідає вирішенню актуальних теоретичних та прикладних питань сучасності у вирішенні проблеми наступності між дошкільною та початковою освітою.

Враховуючі проблемне коло питань щодо факторів, які сприяють розвитку у дитини здатності до вибору соціально-значущих цінностей, ми можемо стверджувати про загострення вказаних аспектів розвитку у дитини старшого дошкільного віку в зв'язку з перебігом переживання дитиною кризи 6(7) років. Психологічні новоутворення дитини старшого дошкільного віку, які набуває дитина у переживанні вікової кризи «регуляції поведінки» виступають внутрішньо психологічними чинниками розвитку здатності до вибору соціально значущих цінностей. Свідоме врахування дорослими закономірностей перебігу вікової кризи розвитку старшого дошкільника (6–7 років), або «кризи регуляції поведінки» акцентує в практиці дошкільної освіти наукові аспекти регулятивної ролі системи ціннісних орієнтацій у становленні особистості. Наукове рішення проблеми набуває особливої значущості в аспектах реального втілення дорослими психологічно виважених дій, якщо ми враховуємо факт проживання дитиною сьомого року життя в різних соціальних умовах та способах організації навчання в дошкільних навчальних закладах, центрах розвитку дитини, систематичному навчанні у загальноосвітній середній школі.

Література

1. Виховання духовності особистості : навчально-методичний посібник / [М.Й. Боришевський, Л.І. Пилипенко, О.І. Пенькова та ін.] ; за заг. ред. М.Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
2. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посібник / Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, І.М. Біла та ін.; за ред. Т.О. Піроженко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології імені Г.С. Костюка. – Київ ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 272 с.
3. Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах розвитку сучасного суспільства : Колективна монографія / за наук. ред. Ю.М. Швалба. – Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2013 с. – 208 с.
4. Компас у світі ціннісних орієнтацій дошкільника : навчальний посібник / Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, Л.І. Соловійова та ін. – К. : Видавничій Дім «Слово», 2016. – 56 с.; іл.

5. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці [Монографія] / Роман Володимирович Павелків. – Рівне : Волинські береги, 2004. – 248 с.

6. Становлення внутрішньої картини світу дошкільника : монографія / [Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, О.О. Вовчик-Блакитна та ін.] ; за ред. Т.О. Піроженко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 236 с.

7. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : метод. рек. / [Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, К.В. Карасьова та ін.] ; за ред. Т.О. Піроженко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – Київ ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 120 с.

8. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навчально-методичний посібник / Авт. кол-в: Кононко О.Л., Луценко В.О., Нечай С.П., Плохій З.П., Сидельникова О.Д., Старченко В.А., Терещенко О.П., Шелестова Л.В., Якименко Л.Ю. – К. : «Імекс-ЛТД», 2013. – 260 с.

9. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі : навч.-метод. посібник / Т.О. Піроженко, Л.І. Соловійова та ін. – К.: Видавничій Дім «Слово», 2016. – 248 с.

Відомості про авторів

Піроженко Тамара Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Ладивір Світлана Олексіївна – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Карабаєва Ірина Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Соловійова Людмила Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Хартман Олена Юріївна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Токарева Людмила Дмитрівна – молодший науковий співробітник лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Федорчук Олена Іванівна – молодший науковий співробітник лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. Співвідношення зовнішніх соціально-педагогічних та внутрішніх психологічних чинників привласнення дитиною соціально значущих цінностей.....	6
2. Феномен світоглядних уявлень дитини як фактор прийняття дитиною соціально значущих цінностей.....	19
3. Прийняття дитиною етичних інстанцій у взаємодії з дорослими та ровесниками.....	27
4. Мотиваційна складова вибору дитиною соціально значущих цінностей.....	36
5. Довільна поведінка як чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей.....	50
Висновки.....	61
Література.....	62
Відомості про авторів.....	63

Навчальне видання

*Тамара Олександрівна Піроженко, Світлана Олексіївна Ладивір,
Ірина Іванівна Карабаєва, Людмила Іванівна Соловійова,
Олена Юріївна Хартман, Людмила Дмитрівна Токарева,
Олена Іванівна Федорчук*

РЕАЛІЇ ВИБОРУ ДИТИНОЮ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ЦІННОСТЕЙ

Посібник

За редакцією Т.О. Піроженко

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підписано до друку 07.08.2017. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура ScoolBookAC. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 3,7. Наклад 300 прим. Зам. №

ТОВ «Видавничий Дім «Слово», 04071, м. Київ, вул. Олегівська, 36,

оф. 310. Свідоцтво про реєстрацію №1289 від 20.03.2003

Тел. 463-64-06, тел./факс 462-48-63

E-mail: vd_slovo@ukr.net